

„Ő sem hagy el engem soha”

**„Íme, ki volt Bod Péter: pap és író, tudós és hazafi, gyűjtő és feldolgozó talentum,
a protestantizmus élő kifejezése, a munkásság megtestesülése.”
(Gróf Mikó Imre)**

Bod Péterről (1712-1769) a főművének tekintett *Magyar Athenas* című életrajzi lexikon megjelenése 250. évfordulója alkalmából már röviden megemlékeztünk e folyóirat hasábjain: reformációs rovatunkat a 16. századi magyar reformátorokról szóló szócikkeiből készített válogatással indítottuk.[1] Új rovatunkba ezúttal halála 250. esztendejében választottunk tőle - korának legnagyobb magyar tudósától, polihisztorától - egy prédikációt. Jól illeszkedik sorozatunkba e munkája, hiszen bár Bod Péter életműve a humán tudományok szinte egész területét átfogja, hivatását tekintve prédikátor volt. Erről egyébként műveinek címlapjai is tájékoztatnak.

„...az egyházi szószékre szenteltem magam...”

Rozgonyi József (1756-1823), a 18. század végi, 19. század eleji magyar filozófia egyik meghatározó alakja, az ún. „Kant-vita” (1792-1822) elindítója[2] s élete végén majd lezárója azzal kezdi a sokéremű, felvilágosult Teleki József grófról (1738-1796), Bod Péter egykori tanítványáról szóló halotti beszédét, hogy kifejezi méltatlanságát a rá váró feladatot illetően: „Fényes rangú, de szomorú szívű gyülekezet! Elcsüggedek, midőn magamat ez őrállószékben [szószéken] állni tapasztalom. Én, aki gyengeségemet elevenen képzelem, én állítottam-e elő ily nagy úr érdemeit hirdetni; énnékem kell-e ily nagy érdemek méltóságához illő emlékeztető-oszlopot emelnem?”[3] Mennyivel inkább kell átéreznünk gyengeségünket Bod Péter érdemei számbavételekor, akit így hoz szóba Rozgonyi: „...az ő [Teleki] tökéletességet szomjúhozó lelke más tudományok forrásaira is áhítóznán, ama fáradhatatlan szorgalmú s megbecsülhetetlen hasznú magyar Gamálieinek, m[agyar]igeni prédikátor T[isztelendő] Bod Péter Úrnak lábaihoz ültettetett, s kiváltképpen azokban a tudományokban, melyekkel az ifjúi

talentumok a virtusnak s a kegyességnek követésére formáltatnak, szorgalmasan gyakoroltatott.”[4]

Gamáliel Pál apostol bölcs, „az egész nép előtt tisztelt” nevelője volt.[5] Bod Péter műveiben is találkozunk a nevével, köznévvé válva, 'bölcs tanító' értelemben – talán innen való Rozgonyi József párhuzama is. A *Magyar Athenasban* például Borosnyai N. Zsigmonddal kapcsolatban írja, hogy Belgiumban tanult „a nagy Gamálielek lábainál”. Tsengeri K. István Leidenben (ahol Bod is tanult 1740–43 között) szintén „a nagy Gamálielek lábainál [...] disputált az Isten Beszédének hatalmáról”. [6] S valóban, Bod Péter is bölcs volt, mint bibliai előde, ennek következtében pedig jó tanító. Ezt találjuk erről az egyetlen szépirodalmi műveként számon tartott *Szent Hiláriusban*:

„*Ki a jó tanító? Akinek még a lépése is tanít: élete, öltözete, beszéde mind tudományt hirdet a népnek. Régen a főpapnak palástja alján csengettyűk voltak, és úgy ment be a szentek szentjébe; ma is minden magaviselése s cselekedete úgy zengjen a nép előtt, hogy a szentek szentjébe való bemenetelre serkentse.*”[7]

Bod Péter elszegényedett nemesi család sarjaként született az erdélyi Felsőcsernátonban. Édesapja, Bod Márton II. Rákóczi Ferenc kuruc katonája volt, 1719-ben, két gyermekével együtt halt meg pestisjárványban, amelynek Péter fia is csaknem az áldozata lett: „...engem is levert a pestis mérge, de Isten kegyessége által visszaadtván az egészségem, felgyógyultam, és két nőtestvéremmel, Zsófiával és Judittal árván maradtam özvegy anyám gondjára” – írja önéletírásában. Az apa az akkori zavaros idők miatt nem tanulhatott, pedig ugyanúgy szomjazta az ismeretet, mint a fia: „Atyám nem volt tudományosan képezve, hanem minden tanulság híjával lévén, gyakran panaszkolt szerencsétlen sorsát és neveltetését.”[8] Megfelelő családi háttér hiányában hazai és külföldi tanulási lehetőségét Bod Péter Árva Bethlen Kata grófnőnek köszönhette, akinek ezért élete végéig hálás is volt. Lelkészi szolgálatát is – melyre már korán odaszentelte magát – az ő udvarában kezdte el Olthévízen (1743–49), majd folytatta Magyarigenben egészen haláláig (1749–69).[9]

Amint több tanulmány is megállapítja, az udvari papság intézményéről keveset tudunk, noha a 18. században általános gyakorlat volt. Azt azonban tudjuk, hogy nagy szerencsének számított, sok áldás és anyagi biztonság társult hozzá. Természetesen kötelezettségekkel is járt, ismerjük Bod Péter terheit Bethlen Kata udvarában, amelyek 1746-tól a hévízi gyülekezet pasztorációjával

megduplázódtak, s így ideje jó részét lekötötték. A grófnő halálára írt későbbi verses művének következő szakasza azonban nemcsak kötelezettségeire, hanem a könyvei kiadása terén elnyert áldásokra is kitér:

„Mint jól rendelt klostrom, az udvara olyan,
Hogy Isten Beszéde bőséggel ott folyjon;
Van arra nagy gondja, nagy, kicsiny tanuljon,
Kegyességet minden szentül gyakoroljon.

Pap, kántor lakik itt, Isten-tiszteletnek,
Reggeli, estvéli buzgó könyörgésnek,
Vasárnapon kétszer Isten beszédének,
Nem lehet el-múlni, hirdettetésének.

Nádudvari Péter tudós, becses könyvét,
Kereszturi Pálnak *Egyenes ösvényét*,
Udvari papjának *Leksikon* s más könyvét
Világra bocsátá, nem kíméllé pénzét.”[10]

Említett korábbi munkánkban már szó volt hévízi beköszöntő prédikációjáról, amelyre így emlékezett vissza önéletírásában: „...1743. december 29-én egyházi beszédet tartottam e helyről: 2Jn 1, tekintettel a méltóságos és kiválasztott úrnőre, akinek előrelátó gondossága által Hévíz község lakóinak nagyobb része a szentháromság-ellenes vallásról a helvét hitvallásra tért.”[11] A régebbi szakirodalom egyértelműen Bod prédikációja hatásának tulajdonítja az unitáriusok áttérését: „Ezen prédikálás alkalmatosságával, így íratik, azon falunak unitárius lakosai nagy részről reformátusok lettek” - írja például Döbrenstei Gábor 1817-ben, és Sámuel Aladár 1899-es monográfiája is tényként említi meg ezt.[12] Gudor Kund Botond nemrég megjelent könyve viszont Bethlen Kata „gondosságaként” értelmezi: „Udvari szolgálatának jelentős missziói lelkületet adott az, hogy Olthévíz unitárius lakói Bethlen Kata hatására reformátusokká lettek.”[13]

Bod Péter jeles hitszónok volt, ugyanakkor lelkiismeretes, egyházáért és gyülekezeteiért sokat fáradozó, hivatalát Istentől váró lelkipásztor.[14] Erről való megbizonyosodása után engedett a hívásnak, s vállalta el a szolgálatot 1749-től Magyarigenben, ahol hasonlóan „nyilvános hitszónoklattel” kezdte el működését.[15]

Prédikációi közül csak halotti beszédei maradtak fenn nagyobb számban, amelyek, három nyomtatásban is megjelent mű kivételével, máig kiadatlanok – ahogy Bod mondaná: „írásban [kéziratban] maradván veszekednek az egerekkel és a molyokkal”. [16] Ezekből a beszédeiből (amelyekről tanulmányunk végén még szó lesz) is sokat megtudhatunk róla mint prédikátorról, de más írásaiban is találunk elvi alapvetéseket a lelkeszi hivatásról. Például egyik korai művében, az „egész hitbeli felfogásának és így lelkipásztori lelkülete kulcsának” tartott [17] Júdás levele magyarázatában, melynek a 12-13. vers exegézisében az Istentől elhívott, és a csalárd, kétszínű tanítók felismeréséhez is részletes útmutatást ad. A prédikáció tartalmát tekintve az apostollal együtt kijelenti: a prédikálás főcélja minden korban a „közös üdvösség” örömhírének terjesztése. „Vétenek hát az olyan tanítók, [...] akik nem nézik az üdvözülendők épülését, hanem keresik a mások dicsőségét és dicséretüket az emberek előtt. Az ilyenekre illik, amit mond Krisztus Mt 6,2-5-ben...” [18] Az erdélyi püspökökről szóló *Smirnai Szent Polikárpus* című könyve bevezetőjéből azt is megtudjuk, hogy a prédikálás reformáció utáni „új módját” helyeselte, amely nem „kalafával [talpbotozással] tanítja a hitet”. E mű szerint „az az igazság, ami megegyezik a Szentírással, ami azzal nem egyezik meg, az nem igazság, hanem tévelygés”. A jó szolgák is csak azok, „akik követik az apostolok tudományát, vallását; azt hiszik, vallják, tanulják, tanítják, amit az apostolok, próféták hittek, vallottak, tanítottak”. Ebből következően a reformált egyház is csak addig mondható „az apostolok örökösének”, amíg azt „tanítja, hiszi, vallja, amit a próféták és az apostolok tanítottak”. [19]

A Bod Péter szerint követendő (és nem kívánatos) prédikátori jellemvonásokat a *Magyar Athenasból* is kigyújthatjuk: Kálmáncsehi Sánta Márton például „nagy bátorságú, tekintélyes” pap volt. Nagyari Benedek is „nagy, Illés lelkével bíró ember”. Komjáti Benedek Isten-félő, kegyes és értelmes, Honterus János pedig jó ember minden tekintetben. Szathmári Pap János nagy tudománya és ékesszólása mellett kedves is volt – ifj. Köleséri Sámuellel ellentétben, akinek „kegyességét s cselekedeteit még jóakarói sem dicsérték”. A kedvességet Bod a prédikátor egyik legfontosabb tulajdonságának tartotta. Tolnai Fábritzius Tamás is kedves volt mindenki előtt. Vásárhelyi Péter szintén „jó példát adott mindenkinek a kegyességben”. A reformációs rovatunk anyagában nem szereplő 16. századi Radási Mihály hasonlóan cselekedett:

„Volt ez Bártfán pap az 1539. esztendő táján, midőn Bártfa városa reformálódott.

Stöckélius Lénárt [Leonhard Stöckel] az iskolában tanított, ő pedig az eklézsiában. Ez követte tanításaiban és kiadott írásaiban Mélánkton Filepet, mint Stöckel az indulatoskodásban Luther Mártont. Ez becsülettel szólt, írt és ítelt Zvingliusról, Kálvinusról, ha mindenekben egyet nem értett is velük. Csendességben is voltak azon a tájon a reformálódott eklézsiák mindaddig, míg Grávérus Albert vitetett a Szepességre 1595-ben, s onnan a kassai iskolába tanítani, aki nagy indulatosságokkal folytatván a dolgokat, sok zűrzavart csinált.”[20]

Naplója - „házi diáriuma” - szerint Bod Péter is csendességért fohászzkodott magyarigeni szolgálata megkezdése előtt: „Hivatásom folytatására az Úr nyújtsa segedelmét és adja áldott kegyelmét, hogy minden cselekedeteim legyenek szent nevének dicsőségesek, lelkemnek üdvösségesek és ez helységnek épületesek.”[21]

„...ne csak élő nyelvvel, hanem írással is...”

A *Magyar Athenas* bevezetőjében Bod Péter az írás képességét Isten egyik legnagyobb adományaként hozza szóba: „Isteni találmány az írás mestersége az emberek kezében: amely megbecsülhetetlen drága kegyelmességét Istennek nem lehet eléggé meghálálni, mivel ezáltal nemcsak a maga akaratát közölheti az ember a felebarátjával, hanem a szükséges dolgokat átadhatja a sok száz esztendő után következő nemzetségnek is.” A jó írásmű boldogságforrás is, akárcsak a megírásra érdemes cselekedet: „Azokat tartom boldogoknak, akiknek Isten ajándékából adatott az, hogy vagy megírásra méltó dolgokat cselekedjenek, vagy megolvasásra méltókat írjanak. Akik mindeniket, azok a legboldogabbak.” Azt is hozzáteszi, hogy az írás ugyanúgy árulkodik szerzője erkölcséről és gondolkodásmódjáról, mint a beszélőről annak szavai és magaviselete: „Tudd meg, hogy valamikor írsz valamit, mindenkor az embereknek a te erkölcsödről és elmédről kézírást adsz. Ha addig nem tudtak [rólad], akkor megismernek, és írásaidból erőtelenségedet mint tükörből kinézik.”[22]

Bod Péter a lelkeszi hivatása részeként tekintett az írásra: „Hivatásomhoz tartozó dolognak tartom azért a tanultabb nemzetek szokása szerint, melyekben bővölködnek a Szent Írás értelmét világosító jó könyvek, hogy ne csak élő nyelvvel, melyet a szél a levegőégbe eloszt s elfelejtet, hanem írással is, amely sok esztendő után is fennmarad, a bűnben élőket rettentsem és megtérésre hívjam, az

Isten-félőket pedig a kegyelem szerint erősítsem és vigasztaljam, magamra is tartozónak állítván, amit Isten Ezékielnek mondott: »Őrállóul adtalak téged az Izráel Házának: halld meg azért az Én Számból az Én Beszédemet, és intsd meg őket az Én nevemben.«[23]

Bár sok időt töltött prédikációkészítéssel – ahogy láttuk, Bethlen Kata udvarában naponta kétszer kellett igét hirdetnie –, nem e művei kiadásában összpontosultak törekvései, mint általában lelkésztársainak, hanem 16-17. századi nagy elődeihez hasonlóan, mint Szenci Molnár Albert, szélesebb egyházi szükségletet kívánt betölteni írásaival. Ez nem azt jelenti, hogy prédikációi és egyéb munkái között ne lenne kapcsolat: az imént idézett *Szent Judas Lebbeus...* című műve például elhangzott prédikációin alapul, melynek azután néhány gondolata a tanulmányunk után közölt halotti beszédében is visszatér.

Egyik legkorábbi művében, *A szent bibliának históriájában* (1748) szám szerint is beszámol arról, hány könyvet vizsgált meg, mielőtt témáját gondosan megválasztotta, nehogy szükségtelenül fáradozzon: „...az én időtöltésem nincsen az Írások vizsgálása nélkül, és azon voltam minden igyekezettel, hogy amennyire az én gyengeségem engedi, mások is általam a Szentírás értelmére, ha csak valami részben is, vezéreltetnének. E végre választottam olyan materiát a Szent Biblia körül való munkára, amelyet tudtomra magyarul még eddig senki ki nem adott.”[24]

Teológiai, egyháztörténeti, világi történeti, irodalomtörténeti, didaktikai (szépirodalmi), nyelvészeti, bibliográfiai, államismereti és egyházjogi műveket egyaránt írt. Magyarigenbe költözéséig Biblia-magyarázati tárgyú munkái jelentek meg, amelyekkel sikerült olvasókat is gyűjtenie, majd, ahogy a szakirodalomban olvassuk, új célt tűzött maga elé: „az egyháztörténetekre való előkészület s annak megírását”.[25] Huszonnégy év alatt több mint húsz önálló, többségében ma is forrásértékű kötete jelent meg nyomtatásban, ennél is többet kiadtak azóta, illetve áll még mindig kéziratban, ezenkívül több műve elveszett vagy lappang. Ihletett monográfusa, a 19. században élt gróf Mikó Imre 56 művet számolt össze (kéziratot halotti beszédei csak ezután kerültek elő nagyobb számban). Megállapítása szerint Bod Péter élete „egyenlő volt a munkálkodással”.[26] Máshogy nem is lehetett „e tatár égette, török hamvazta hazában”, ahol forrásanyaga nagy részét „a régiség és hazánknak sokféle vesződései” megemésztették – amint egyik műve címlapján és leveleiben is hangoztatta.[27]

Meg kell említenünk, hogy Bod Péter másokat illetően is a szorgalmat tartotta az egyik legdicséretesebb jellemvonásnak. Erre is bőven találunk példát a *Magyar Athenasban*: Bárány Györgyről írja például, hogy „szorgalmas, kegyes tanító” volt. Heltai Gáspár szintén „felette munkás ember volt”. Megtérése után Sz. Miklósi Mihály is „nagy serénységgel, buzgósággal, kegyességgel s mások előtt való kedvességgel [...] prédikálta az Ő eljövételének igazságát”. Beite Istvánban is dicséri a „tudós, munkás embert”, Debreceni Ember Pál fáradságát pedig nem „lehet soha meghálálni: mivel ha ez a felette szükséges könyv[28] nem volna, sok jó dolgot kénytelenítettünk nem tudni”. De ifj. Burius Jánost is a szorgalom hiánya miatt marasztalja el, így jellemezve őt: „dologtalan, gondatlan ember, aki az édesatyja által egybegyűjtött magyar históriára tartozó hasznos monumentumokat, s az édesatyja írásait sem tudta megtartani, annál inkább hasznos bővítéssel kiadni, hanem mint élheteretlen gondatlan ember elszélesztette, noha őt mind az édesatyja, mind a boroszlai tanács szorgalmasan taníttatta s nevelte a tudományokban.”[29]

Egyik legelső kísérletével, Kocsi Csergő Bálint gályarab prédikátornak a szenvedéstörténetükről szóló műve – amelyet Debreceni Ember Pál említett latin nyelvű könyve függelékéből fordított le – magyarításával, aktuális kiegészítésekkel, Bod Péter kora üldözötteinek akart erőt nyújtani. „...magyarra fordítottatott az 1738. siralmas esztendőben” – olvassuk a címében. „Végzetteljes kor volt ez is – írja Szilágyi Sándor, a mű későbbi kiadója. – Éppen ez időben fogatott el hat főúr s maga a ref. püspök is Erdélyben, vádolva, hogy ifjú Rákóczy József részére forradalmat akartak előkészíteni. A dolog megdöbbenett mindenkit, s kétségtelen, hogy ez esemény érlelte meg Bodban a *Kösziklán épült Ház ostroma* elkészítésének eszméjét.”[30] Bethlen Katának szóló ajánlásában Bod így ír erről: „[e] szomorú históriának kezdete igen megegyez, ha ki rá figyelmez, ez jelen való esztendőben történt kedvetlen dolgokkal; mert akkor is a törökkel hadakoztunk, és a rebelliónak neve alatt fogták el az urakat és a papokat.”[31]

Nyomtatásban megjelent első művét, *A szentírás értelmére vezérlő magyar leksikont* (1746) ugyancsak Bethlen Katának dedikálta, akinek a hévízi gyülekezet létrehozásában betöltött szerepéről az újabb szakirodalom elmarasztalóan ítél, miszerint emberi erő és kényszer is közrejátszott a korábban unitárius település reformátussá térítésében,[32] noha önéletírásában Bethlen Kata ezt nyomatékosan cáfolta.[33] Bod Péter ezzel összhangban egyértelműen Isten-félő,

okosan kegyes, sőt toleráns emberként, a szegények és elesettek felkarolójaként mutatja be úrnőjét, az első kötetétől a több mint harminc évvel később, 1767-ben megjelent *Magyar Athenas* róla szóló szócikkéig. Lexikona ajánlásában a bibliai Fébéhez hasonlítja, aki többek között Pál apostolt is pártfogolta:

„Nagyságodról is dicsérettel lehet azt igazán írni, hogy az Isten erdélyi örökségének, tehetsége szerint, patrónája volt a mi időnkben. Amely többek között ebben állt:

1. Hogy a nyomorult, a gyámoltalan árva, a szűkölködő szegény, az éhező, ruhátlan, a nyavalyás beteg Nagyságodhoz is úgy jön, mintha anyjához menne; tudván azt, hogy amiben Isten Nagyságodat sáfárrá tette, ő is meg nem fogyatkozik. [...] Jól tudja azt Nagyságod, hogy az Isten szentjeihez való szeretet nem szóból áll, hanem cselekedetből és valóságból (Jak 2, 15-17), s a Krisztus szava szerint,[34] amit kívánna másoktól, hogy olyan állapotában cselekedjenek, azt cselekszi velük.

2. Hogy az Isten üdvösséges ismeretének terjesztésében a rendes út és mód szerint buzgó. Rendes út pedig erre az Isten Beszédének mind maga, mind mások által való előadása, ott, ahol illik az alkalom szerint. Ezen az úton vezérelték az apostolok is az embereket a Krisztus ismeretére. Ezen az úton vezérelte s vezéreltette Nagyságod is az e helységben Isten keze által plántáltatott gyülekezetet, »*hogy láthatná a Jézus Krisztus orcáján való Isten dicsősége ismeretének világosságát*« (2Kor 4,6). Isten plántálta ezt, de Nagyságod volt az eszköz benne, s amiképpen Nagyságod üdvözült Szülei által cselekedett más helyeken, úgy, mint Termiben és Rákoson, úgy Hévízen ezt a munkát Nagyságodnak hagyta: hogy így ha egyfelől a lelket porig megalázó szomorúságokkal illetné is, másfelől szívét éppen Istenhez felemelő örömmel betöltené. Kezdték itt reformálódni az 1724. esztendőben, s már a helység nagy része Nagyságoddal azon egy szívvel-szájjal azon Szentháromságban lévő egy Istent dicsér és áld az ő üdvözítéséért. Erre nézve készített Nagyságod is helyet, templomot, ahol velük Istenét dicsérné; öntetett harangokat, a nyáj mellé állított Pásztort, akinek fizetésére rendelt állandó fundust [pénzalapot], s egyebet is, ami szükség volt az eklézsia megmaradására.” Így formáltathatnak „az Isten útjaira tanult férfiak a Gamálielek lábainál, a plántálásra Pálok, az öntözésre Apollósok” – teszi hozzá.[35]

Idézett halotti verse lezárásában a középkori egyházatyát, Hieronymust patronáló

és őt Betlehembe is követő *Paulával*, 'a keresztény virtusok meg nem mocskoltatott tükré'-vel azonosítja Bethlen Katát, mint majd Ráday Eszter grófnőt is:

„Én pedig siratom kegyes Patrónámat,
Béthelben mulatott Bethlen Paulámat,
Földi bajok között míg végzem pályámat,
És Jézus kezéből veszem koronámat.”[36]

Bár a korabeli feljegyzésekből egyértelműen kiderül, hogy Bethlen Kata udvari papjai közül Bod Péter „nem tartotta elsődlegesnek ezeket az áttéréseket”, [37] a kortárs unitárius egyháztörténészek sértődött, rosszindulattól fűtött feljegyzései [38] következtében ő is részesül az elmarasztalásban, ahogy a *Magyar Athenas* kapcsán is meg-megkapja az „elfogult”, „harcos (kálvinista)” jelzőket, mondván: a katolikus, illetve unitárius szerzők „kényszeredett” méltatása vagy kritizálása türelmetlenségről árulkodik. [39]

A tényekhez való ragaszkodásukért irodalomtörténész körökben különösen tisztelt olyan tudósok viszont, mint Tarnai Andor, határozottan kijelentik: „A vallási tolerancia híve [volt], még Kálvint is elítélte Servet megégetése miatt.” [40] Szervét Mihály megégetését Bod a magyarigeni működése alatt megjelent, már említett *Smirnai Szent Polikárpus* bevezetőjében ítélte el, a középkori inkvizíció maradványának tekintve „Servétus megégettetését is Genovában, minthogy az bevett szentenciája volt a római eklézsiának a reformáció ideje előtt, hogy az eretneket tűzzel kell megégetni”. [41]

Tagadhatatlan, hogy az unitarizmust, „az igazsággal ellenkező tudományt” Bod Péter káros vallási fejleménynek, a reformáció „meghibásodásának” tartotta, Bethlen Katával egyetértésben. [42] Mégis, az ő történetük is érdekelte (akárcsak a katolikusok vagy a románok egyháztörténete), külön művet írt az unitáriusokról is, melyben nem keresi az alkalmat a polémiára. [43] Egyetemes egyháztörténetében szintén tárgyilagosan ír az őket érintő hátrányos, de nem csak lokális 18. századi változásokról, [44] s a *Magyar Athenasban* sem ellenük vagy a katolikusok ellen, hanem a vakbuzgóság és a felfuvalkodott indulat ellen emelte fel a szavát. „Vallása miatt nem hagyott ki senkit a »tudósok társaságából«, ha mégis reformátusok szerepelnek nála legnagyobb számban, az csak annak a következménye, hogy elsősorban református forrásanyag alapján dolgozott” - állapította meg ugyancsak Tarnai Andor. [45]

Péterfi Károlyról írja például *Athenasában*, a „tudósok társaságában”, [46] hogy vakbuzgó lelkülettel készítette munkáit, „magát embernek nem ismervén. Aki sehol írásaiban jól, annál inkább tisztességgel az ellenkező vallásúakról emlékezni nem tud. Noha a hit Isten ajándéka, és ha hitet felebarátjának adni nem tud, azt vagy szenvedni kell békességes tűréssel, vagy azzal banni atyafiúi szeretettel” – figyelmeztet, Bessenyei György *Tolerancia* című későbbi művére emlékeztető logikus okfejtéssel. [47] A Sámbar Mátyásról szóló szócikkben, amely Bod humorát is példázza, hasonlóan olvassuk: „Sokat veszekedett a vallás igazsága felett az ellenkező vallásúakkal, de azok csak gyümölcstelen mocskolódások voltak inkább, amint bizonyítják arról írt könyvei. A vallás felett való cívódásban emlékezetben maradt iránta, hogy fogadásból a fogát elvesztette volna. Azt akár elvesztette, akár nem, de jó és kedves hírét sem hagyta maga után...” [48]

Legföljebb a Bod műveiből készített válogatások, breviáriumok közlik egyetemes egyháztörténete bevezetőjéből azt a fontos szakaszt, amelyben világosan megfogalmazza történetírói szándékát, s az ezzel járó esetleges tévedések okát, ami, úgy véljük, a vele kapcsolatos téves megállapításokra is rávilágít:

„...azon igyekeztem, hogy sem szeretetből, sem gyűlölségből az, ami igaz, fel ne fordítottassék, hanem ami igazság mint igazság, ami hazugság mint hazugság, úgy adassék elő, a kétséges dolgok pedig a bizonytalanok között maradjanak, Cicero regulái szerint [...]. Ezekre amennyire lehetett, vigyáztam. A históriában mindazáltal fogatkozás szokott esni akaratumk ellen is többek között háromféleképpen:

- a) *Az időre nézve*, amelyben élünk, amelyhez szabjuk sokszor a régi időket, s onnan hozzuk ki, hogy lehetett-e, vagy nem, s miképpen, amiről szólunk. Holott az akkori időnek lehettek olyan körülményei, amelyeket most nem tudunk.
- b) *Az emberekre nézve*, akiknek bizonyosságával élünk, kiknek jó emlékezetük s hírük lévén mielőttünk, gyakorta oly nagy tökéletességet tulajdonítunk nekik, amellyel nem bírtak, s amiatt megcsalatunk.
- c) *A vélekedésekre és tudományokra nézve*, amelyeket szeretünk és követünk. Sokszor a magunk vallásához való szeretet, vagy az ellenkezők értelméhez való gyűlölség úgy megvakít, hogy az igazságot vagy tévelygést nem látjuk, hanem mikor azon igyekeznénk, hogy minden fogatkozást elkerüljünk, ugyanakkor a rendes útból eltántorodunk. Igyekeztem az egyenes igazságot mindenben követni, de ha valamely dolognak reménységemen kívül másképpen lett állítása: emiatt senki ne gyűlöljön, hanem akinek vallásában tévelyegtem, a bizonyosság

megvizsgálásával oszlassa el perét.”[49]

Figyelmet érdemel a 19. századi (katolikus) nagy irodalomtörténész, Toldy Ferenc elfogulatlansága és tisztánlátása e tekintetben is,[50] aki hasonló alapról ítélte Bod munkásságáról: „Amennyiben mint író felekezetes, gyakran éles, és ízlése tökéletlen, ez a korban, amaz a helyzetben lel mentséget. Egészben véve az utókor teljes tiszteletére és hálájára méltó férfiú.”[51]

Gróf Mikó Imre, „Erdély Széchenyije” - aki monográfiájában részletes leírást ad Bod Péter műveiről - szintén tiszteletre méltó, „becsületes, feddhetetlen életű” emberként ismerte meg ez idő tájt a 18. századi magyar Gamálielt. „Tiszta jellemnek csak az mondható - magyarázza Mikó -, melyhez sem a magán-, sem a nyilvános életből szenny nem tapad.” Írásainak köszönhető népszerűsége, fontos egyházi tisztsége (élete végén „generalis notariussá”, az országos zsinat főjegyzőjévé választották) mellett is megmaradt embernek, méghozzá szerény embernek: „Valóban, e ritka tudományosság s ily sok érdem mellett jólesik a vizsgálónak benne sem a szív felfuvalkodottságát, sem az elme fennhéjázásra való hajlamát nem tapasztalni!”[52]

Mikó Imre szerint Bod munkássága mindig túlmutatott az aktualitáson. Kora „jó papjaival” ellentétben az ő szavai nem haltak el egyháza szűk körében: „...volt legyen bár a templom vagy írószobája falai közt, [...] imái és beszédei, eszméi és tanai, tettei és példája nyomtatott műveiben az egyházba és irodalomba mentek át. [...] Ő a tért, melyre mint munkás lépett, egészen betöltötte: szántott, vetett, szellemének erejével éltette hallgatói lelkét, szívének tisztult érzelmeivel ihlette szívüket templomban és azon kívül, útmutató, serkentő, példaadó volt. És ez úgy is volt rendjén! [...] S miért volt mindez? - kérdezi műve végén Mikó: - Mert ő egyházi pályájára komolyan s alaposan el volt készülve.”[53]

Ennyire egyszerű lenne? Bizonyára igaza van Mikó Imrének - egy 19. század eleji teológiaprofesszor mindenesetre Bod Péter példáját ajánlotta követni a lelkeszi hivatás presztízsének növelése céljából: „Tiszteletes Férfiak! Ezrek hunyhatnak el rendünkben, míg egy Bod Péter születik: de a tudományos munkásság csakugyan elhivattatásunkra tartozik, és a fáradhatatlan szorgalom sokat vihet véghez. Ezzel szerezhetünk becsülést magunknak s hivatásunknak mi is, és ezzel tiszteltetik legméltóbban Bod Péter emlékezete is.”[54]

Majd a 20. század elején a *Nyugat* című folyóiratban megjelent cikk is a Bod

Péter-i példa követésének elmaradása miatt mond kemény ítéletet a magyar protestantizmusra: „Mert a protestáns papság – kevés kivétellel – hihetetlenül műveletlen és szellemileg alacsony nivójú. A megürült [kiüresedett] protestantizmus nem tud lelkészeinek pozitív tartalmat, nagy életet kialakító emóciókat adni. Azoktól a teológiai ócskaságoktól, amit magukba kell pilulázniuk, undorodnak. Még kiváló közöttük az, aki paraszttá vedlik, s trágyában, földben, marhában éli meg életét. De e papság két égető fenéje, mely nincs szellemi érdeklődésre nevelve és kora szociális problémáiról fogalma sincs – a kártya és az alkohol. Ha valaha pl. a nyomorult Erdélyt elrothasztó bacilusokat felsorolják, a kálvinista papot kell első helyen megemlíteni.”[55] Hozzáteesszük: ez a „bacilus” már Bod Péter korában is tenyészett, elég, ha paptársa, Hermányi Dienes József püspökéletrajzaiba is beleolvasunk.[56]

„Az igaznak emlékezete áldott”

Bod Péter különösen fontosnak tartotta, hogy műveiben a hajdan élt jó embereknek emléket állítson, illetve emlékezetüket felfrissítse. „Szándékozom ezen írásom által főképpen a mielőttünk, hazájuk hasznára s ékesítésére és Isten dicsősége terjesztésére élt jó embereknek a feledékenység által eltemetett emlékezetét amennyire lehet, megújítani” – írja a *Magyar Athenas* ajánlásában. Tótfalusi Kis Miklós emlékét az *Athenas*-szócikken kívül *Erdélyi Féniks* (1767) című kötetével is megújította. Szenci Molnár Albertet nem is egy önálló mű által igyekezett új életre kelteni (*Gellius Molnarianus* [‘Vegyes iratok Molnárról’]; *Redivivus Albertus Molnár Szentziensis* [‘Új életre kelt Szenci Molnár Albert’], kéziratban). Kiemeljük még a *Hungarus tymbaulest* (‘Magyar sírfeliratok’, 1764) és annak folytatását (*Hungarus tymbaules continuatus*, 1766), melyek bevezetője az emlékezés nevelő hatására is rávilágít: „Az erény fényköve az ősök jó emlékezete.”[57]

„...a régen élt szent embereknek nem csontjaikat, köntöseiket kell megőrizni, hanem az életüket, jó cselekedeteiket s virtusaikat kell követni” – buzdított már korai művében, a Júdás könyve magyarázatában. Véleményünk szerint *Polikárpusában* sem az „elfogultság”, az „apologetikus szándék vezérelte: egyháza pozícióinak mentése, dicsőségének emelése”, ahogy egy újabb tanulmány kijelenti.[58] Sokan észrevették már, hogy Bod meg tudta haladni a felekezeti szempontokat. A hitre, az erényes életre nevelés érdekelt, ami elképzelhetetlen

az emberi gyengeségek témává emelésével, „a magánélet ábrázolásával”. „Az istenfélő embernek s kivált tanítónak szüntelen azon kell lenni, hogy az emberek a hitben megerősíttessenek, a gonoszból Istenhez téríttessenek” - figyelmeztet szintén a Júdás könyve magyarázatában. Ez nem azt jelenti, hogy ha valaki például nem irigyei, rosszakarói, hanem a saját rossz természete miatt jutott rossz helyzetbe, akkor azt elhallgatná - a *Magyar Athenasban* ifj. Csécsi János életének tanulsága is ez: „Csak igaz az, hogy a jó illatú fehér liliomnak is van fekete árnyéka: a hasznos tudós emberben is van erőtlenség, amellyel mind magának, s mind másnak küszködni kell.”

A Biblia is csak annyiban ábrázolja az „istentelen emberek gonoszságait” - emlékeztet Bod -, amennyiben azok a mi tanulságunkat szolgálják, és a bűnöktől elrettentenek: „Nem érdemelte volna ezt a gyilkos Káin, hogy az ő emlékezete fennmaradjon, a szamaránál tudatlanabb Bálám, az engedetlen Kóré, sem az Akitófel akasztófája, vagy az Absolon cserfája, de mindezeket s több hasonlót emlékezet oszlopául állította fel Isten, az emberek tanulságára.”[59]

Huszonkét évesen elhunyt első felesége, Enyedi Mária viszont megérdemelte, hogy Bod emlékoszlopot állítson neki: „minden szavából, minden cselekedetéből a Szentlélek kegye világlott ki, és ezért emléke bárki előtt áldott volt” - írta önéletírásában. Közvetlenül halála után ezt írta róla Ráday Eszter grófnőnek: „Immár nálam hagyta jó emlékezetét, maga elmenvén; el is hiszem, minthogy a Jézus vérében megigazult volt, hogy benne is betelik a bölcs Salamon szava: *Az igaznak emlékezete áldott.*”[60]

A Bányai Zsuzsannával kötött második házasságából származó, 1756. május 26-28-a között, három napon belül elveszített két fiacskája, Zsigmond és Pál haláláról a következő megrázó szavakat találjuk ugyancsak önéletírásában:

„Békételeenebbül viseltem el, mint ahogy illő lett volna. Midőn ugyanis közel láttam őket a halálhoz, intézkedést téve eltávoztam Enyedre, hogy a tanulók nyilvános vizsgájával foglalva el lelkemet, fájdalmamat enyhítsem. Kerestem a szórakozást fájdalom csökkentésére, de nem voltam képes hangulatomat lerázni; igen gyakran, mikor a legkevésbé sem gondoltam ilyenekre, az oly édes csacsogások visszatérve emlékezetembe, egészen ellepték azt és nem akartak elmúlni. Nincs semmiféle fájdalom, melyet a hosszú idő ne enyhítene és könnyítene, és a lelket, amire az okosság nem képes, az idő folyása meggyógyítja. Az én fájdalmam azonban az idő múltával időnként még erősödött, és tartósan

lefojtott bánatomat, mint a tűznek hamuval takart hevét az időmúlás még rosszabbra fordította, és betegségemet, mely kezdetben nem látszott meg rajtam, leleplezte.”[61]

Megvilágító erejű Bellágh Rózsa megállapítása Bodnak a nehéz élethelyzetekben mutatott magatartását illetően: „Élete válságos helyzeteiben, a csapások, a testi és lelki szenvedések idején, fiatalon és meglelt férfikorban is, Bodot végül mindig az Ige, az Isten szava nyugtatta meg. Hitét egész életén át megőrizte és védelmezte. Ez a hit nemcsak másoktól tanult, hanem önálló, őszinte meggyőződés volt, és mélységesen etikus jellegű.”[62]

Patrónája, Bethlen Kata grófnő révén Bod Péter egyike lett a főrangúak legkedveltebb temető papjának. Mint már említettük, sajnos csupán három halotti beszéde jelent meg nyomtatásban: az 1745-ben, Hévízen elhangzott *Szépen fénylő s ékeskedő, de hirtelen elhervadt s porban esett Korona [...]* című, amelyet gróf Teleki Mihály, Bethlen Kata unokaöccse koporsóba tételén mondott el (hévízi idejéből ezt az egyet ismerjük), a Bethlen Kata temetésén, 1759-ben Fogarason elhangzott *Tiszta, fényes, drága bíbor [...]* című, és a Ráday Eszter grófnő – Bod tanítványa, a már említett gróf Teleki József édesanyja – emlékezetére 1764-ben Gernyeszegen elmondott *Örökké élő és a halál porán felülálló Goel [...]*.

A régebbi szakirodalom nem tartja túl sokra Bod Péter halotti beszédeit. Talán egyedül Toldy Ferenc vélte úgy, hogy „szentírás-magyarázó munkáit és szónoklatait” egyaránt a „melegség és hathatóság” jellemzik.[63] Sámuel Aladár monográfiája nem talált bennük „öntudatos szónoki berendezést”, kezdetlegeseeknek, „a lépten-nyomon előforduló tudós exegetálás” és latinnal kevert nyelvezete[64] miatt nehézkeseknek, szárazaknak, élvezhetetleneknek ítéli őket. Legföljebb a záró szakaszban, az „alkalmaztatás”-ban lesz beszéde eleven, amely „hallgatói lelkét teljesen hatalmába keríti”. Nyelvezetét Sámuel néhol póriásnak is tartja, a tanulmányunk után közölt *Örökké élő...* című mű első bekezdéséből vett példa alapján,[65] holott az abban szereplő szavak bibliai kifejezések, ahogy a Bethlen Kata felett mondott halotti beszéd címének első szavai is – melyekben Döbrentei Gábor csak „mesterkedő piperét” látott.[66]

Az öncélú piperehajhászás helyett Bod Péterre is az illik, amit Nádudvari Péterrel kapcsolatban állapít meg egy homiletikai tanulmány: „a szónoklás édes mérge nem csábította”. [67] Gudor Kund Botond említett monográfiája Bod alapszövegeinek exegézisét (Sámuel Aladár megállapításával ellentétben)

„precíznek és részletesnek” tartja.[68] Ha a három halotti beszéd közül az első kettő emiatt zsúfoltabb is – mintha valóban mindent el akart volna mondani (vagy inkább le akart volna írni, hiszen az írásos változatukról beszélünk) az adott témáról, mint más műveiben –, a harmadik, a férjével, gróf Teleki Lászlóval együtt szintén Bodot patronáló Ráday Eszter grófnő emlékezetén elhangzott, bevezetőnket követően csaknem egészében közölt prédikációja könnyebb olvasmány. Több benne az „érzékenyítő erő”, már a témájánál fogva is, amely Bod Pétert láthatóan mélyen foglalkoztatta.

Alapigeként az ismert jóbi igeszakaszt, Jób 19,25–27-et választotta. Beszéde végén külön kitér az okokra is, amelyek erre készítették. „Volt erre illendő és elegendő ok”: Jób és Ráday Eszter grófnő életének párhuzamai. 1. Származásbeli egyezés, gazdagság, melynek, mint Jób, Ráday Eszter is bölcs sáfára volt. „Ebben magam vagyok élő bizonyág, mert közjóra elszánt igyekezetemet nem egyszer, [nem] kétszer emelte ki a szegénység és tehetetlenség sírjából” – teszi hozzá Bod személyes megjegyzésként. 2. Hasonló szenvedések, betegségek érték a grófnőt is, amelyek végül idő előtt a sírba juttatták (48 évesen halt meg[69]). 3. Ha nem is tíz, de tíz felénél több gyermekét elveszítette (akárcsak Bod, akinek kilenc gyermekéből csak három ért felnőttkort). 4. Mindketten hittek a bűnbocsánatban, az Istennel való megbékélésben, a feltámadásban és az ítéletben, majd az azt követő örök életben. 5. Ráday Eszter is megismerhette szülei tanításából „az Üdvözítőről való tudományt”, de a Szentlélek sugalmazásából is, hiszen teste, akárcsak Jóbé, „a Szentlélek temploma volt”. 6. A grófnő is bátran szenvedte el végül a halált: „Könnyen megy az a halálra, aki tudja, hogy feltámad” – állapítja meg Bod Péter.

Nem mint tökéletes, hanem „csak” mint jó ember emlékezetét őrzi Bod prédikációja Ráday Eszterről is – ezeket a szavakat intézte a közeli hozzátartozókhoz, amelyek ugyancsak jól megvilágítják Bod Péter tanítói szándékát: „Halat szálla nélkül nem lehet találni, de embert sem hiba nélkül. Ha azért ami hiba volt benne, azt gondoljátok meg, hogy 1. elfedezte azt immár a Krisztus Jézus érdeme, s ti is tartoztok elfedezni; 2. talán sokkal több fogyatkozás van tibennetek és erőtlenség, amellyel küszködtök; 3. sok szép drága érdem volt benne, amelyeket meg kell ismerni és vallani még az irigységnek is róla. Ezeket ti ne hallgassátok el, hanem hirdessétek, dicsérjétek, és az Üdvözítőhöz való ragaszkodásban kövessétek, hogy ti is annak idején a Goelhez elmehessetek. Az ő emlékezete pedig mindenkor áldott legyen közöttetek.”

A következő oldalakon olvasható szöveg (amelynek bevezetője az emlékőrzés négy formáját is felsorolja) első bekezdésének állítására Bod Péter élete és a halála óta eltelt idő a legfőbb bizonyosság: aki „jó emlékezetre méltó dolgot” cselekszik, annak jó emlékezete fennmarad. Még ha egyesek igyekeznek is ezt megakadályozni, mint Bod esetében, akinek a mindennapi életben is megnyilvánuló pontosságát, pénzügyei aprólékos vezetését pénzhétségként értelmezik; négylovas hintóját fennhézásaként, holott azt Bethlen Kata hagyta rá örökségül; olyan szerző is van, aki azt állítja, Bod a magyarigeni papságot az anyagi felemelkedés reményében kaparintotta meg, pedig több forrásból is tudjuk, hogy váratlanul érte a meghívás, és vívódások közt, Bethlen Kata biztatására fogadta végül el; *Polikárpusához* „lopogatta” az anyagot, és még sorolhatnánk - szerencsére ezek jó részét már cáfolta a filológiai kutatás.[70] A *Magyar Athenas* a rágalmazókat, a jó emberek jó emlékezetének elrontóit „fene ette lelkiismeretű rozsdás írók”-ként említi, akiknek munkája „az ördög epéjébe mártott pennának a gyümölcse, és szemtelen hazugság”. [71] Egy közelmúltbeli felhívásnak engedve tiszteljük Bod Pétert egyszerűen annak, ami volt: „Veszélyeztetett 18. századi reformációnk irodalom- és egyháztörténetben bujdosójának, s így a II. Rákóczi Ferenc seregében harcoló Bod Márton méltó utódának.” [72]

Ami Bod Péter prédikációjában az olvasónak leghamarabb feltűnik, az bizonyára műve címében a *Goel* szó, amit egyébként később maga is magyaráz, hiszen végig az eredeti szöveg figyelembevételével beszél a Megváltóról és a megváltás örömhíréről. Mint több korábbi és korabeli tudós prédikátor előtt, kétségkívül Bod Péter előtt is ott volt az eredeti nyelvű Biblia [73] - a nyelvtudás, s különösen a bibliai nyelvek ismerete Bod értékvilágában szintén főhelyet foglalt el, hébert korábban maga is tanított -, amit az alapige s majd a további igehelyek szokatlan fordítása is sejtet.

Ami pedig már a korabeli hallgatóknak, illetve olvasóknak is újszerű volt, az a feltámadásról szóló tudomány (a lélek halhatatlansága helyett, amit még sokáig „kifogás nélkül való igazságként” hittek), melynek jó hírért Bod nem győzi hirdetni. Bizonyítja, hosszan többször is előhossa mint a Megváltó-Goel szabadítására váró minden rendű kegyes halandók egyedüli reménységét. Méghozzá a saját reménységét - Bod ezt is kihangsúlyozza: „Nem elég itt tudni az embernek, hogy van váltság, van Megváltó, van üdvösség, van Üdvözítő, hanem szükséges, hogy azt magáénak tartsa.”

Bod Péter

Örökké élő és a halál porán felülálló Goel [74]

„Én bizonyosan, jól tudom, hogy az én Megváltóm él, és hogy az Utolsó a por felett áll. [...]”

(Jób 19,25-27)

Szeretik, szeretik az emberek, hogy holtuk után jó emlékezetük fennmaradjon, de arra nemigen gondolnak, hogy jó emlékezetre méltó dolgot cselekedjenek. Holott ha jó és nagy dolgokat cselekednének, önkéntelenül betelne kívánságuk: fennmaradna emlékezetük. Mert bölcs Salamon azt mondja: *„Az igaznak emlékezete áldott.”* (Péld 10,7) Aki a törvényes, természettel is megegyező egyenességet szereti, követi, az szép hírnevet szerez. De a *„hamisak”*, törvénytelen gonoszokat követők *„neve megrothadt”*, olyan, mint a veszett, bűdös dög, melyet aki lát, iszonyodik tőle és utál. Olyan, mint az Ákán halma az Akor völgyében, amelyből minden kő azt kiáltja: ez az ember Izráel háborítója volt, a maga hasznát kereste Izráel romlásával, ellopta az Úrnak szentelt aranyvesszőt, pénzt, köntöst, azért az ő emlékezete megrothadt, bűdös, átkozott, amint azt Józsué könyve 7. fejezetében olvassuk.

Hogy emlékezetük sokáig fennmaradjon,

1. némelyek nagy és költséges építkezéseket vittek véghez. Ez okból építette régen ama híres vadász, Nimród a társaival együtt Babel tornyát, azt mondván: *„Jertek, építsünk magunknak várost és tornyot, melynek magassága az Eget érje, és szerezzünk magunknak nevet.”* (1Móz 11,4) Filó azt jegyezte meg ennél a szentírásbeli igehelynél, hogy amely téglákból a tornyot építették, azokra felírták a nevüket, hogy emlékezetük még inkább fennmaradjon, de ezt Ábrahám nem akarta, ezért Nimród is a tüzes kemencébe kívánta vettetni, s ebből az Úr-Káldeából [Úr-Kaszdimból] hozta ki Isten őt.[75] Ilyen okból építette Szemiramisz

a világ hihetetlen hét csodája közé számlált, levegőben függő virágos-gyümölcsös kerteket;[76] az egyiptomi királyok az égbe nyúló piramisokat.

2. Mások szörnyű véres hadakozásokat vittek végbe, melyek emlékezetére *trófeumokat*, emlékoszlopokat emeltek. Amikor Dávid legyőzte a szíriaiakat a Sós-völgyben, „*nagy emlékoszlopot emelt magának*” (2Sám 8,13). Alexandria Nagy Sándor hadakozásának emlékhelyét őrizi mind e mai napig. Utinum, Aquileia mellett, az Attiláét; valami pajzs formájú halmocska Hainburg mellett a Mátyás királyét, melyet vitézei a pajzsukkal hordtak oda mulatságból.

3. Egyesek krónikákba írták emlékezet okáért a cselekedeteiket. Ezt maga Isten is cselekedte, mert ez a nagy világ Isten krónikája. Emellett hogy mit cselekedett Isten az emberekkel, annak emlékoszlopa a Szent Biblia. Dávid historikusa volt Jósafát (2Sám 8,16), Gád, Nátán [1Krón 29,29]. Artaxerxésznek is volt krónikája a maga dolgairól (Eszt 6,1-2). Szokásban volt ez még a magyar királyoknál is. Úgy látom I. László egy donációjából,[77] hogy volt a királyoknak olyan könyvük – *Liber memorialis Benemeritorum* –, amelybe az érdemesek szép tetteit feljegyezték, nehogy feledésbe menjen. Volt Brutusa[78] Báthory István lengyel királynak, Simigi[an]usa Zsigmondnak,[79] Szamosközije[80] Bocskainak, Bocatiusa,[81] Bojtinusa[82] Bethlen Gábornak.

4. Mások a temetőhelyekre emeltek oszlopokat az emlékezet fenntartására. Megvolt ez a régi magyaroknál is [...] A Duna mellett elesvén a harcban Keve herceg [vezér], temetőhelyét *Keveházának* nevezték el. [...] Ezek bizonytalanabbak,[83] de bizonyos az, hogy meghalván Ráchel, Jákób kedves felesége, az ő emlékezetére oszlopot emelt (1Móz 35,20). Bizonyos, hogy Jób [is] kívánt magának efféle sírkövet s arra írást, amely emlékezetül tartaná az ő igaz hitben, jó vallásban való meghalását. Azért mondta azt, vajha valaki azt cselekedné, hogy az ő beszédei megíratnának, vaspennával kőre metszetnének örök emlékezetre. Micsoda beszédei? Ezek, ez lenne az *epitáfium*, a sírfelirat: „*Én bizonyosan, jól tudom, hogy az én Megváltóm él.*”

Melyben előadja Jób az ő üdvösség Fejedelmében való bizodalját, miszerint ha sok kínnal, gyalázatos névvel távozik is most e világból, de az utolsó ítélet napján ártatlansága fényre derül, és az Isten látásával megörvendeztetik. Két dologról van itt szó: I. Jóbnak a Megváltóba vetett állhatatos bizodaljáról. II. A feltámadásról és az utolsó ítéletben Isten meglátásáról szóló vallástételéről. [...]

I.

Ami az elsőt illeti – *„Én bizonyosan, jól tudom, hogy az én Goelem, Megváltóm él”* –, ezeket kell megvilágítanunk:

A személy, aki itt szól és vallást tesz: Jób. De ki volt ez a Jób? Napkeleten lakó, minden embernél nagyobb, gazdagabb, kivált kegyességével, istenfélelmével, mert Isten ilyen bizonysgot tett róla: *„Nincs őhöz hasonló a földön, aki olyan tökéletesen igaz, istenfélő ember volna, és a gonosz utálója.”*[84] Nemzetségére nézve a Szentírás-magyarázók közül sokan úgy tartják, hogy Ézsau unokája volt, a Zérák fia, Jobab (1Móz 36,33). Kolreiffus kronológiája szerint[85] a Sém fiai közül való volt, aki az Edom földjén országolt igen nagy kedvességgel és igazsággal, melyre nézve Melkisédeknek nevezte az apostol, s így Melkisédek és Jób egyazon személy; sok szenvedése után neveztetett *Jóbnak*, azaz fájdalmasnak, vagy fájdalmában nyögőnek. Azt a véleményt tartom leghelyesebbnek, hogy Jób Ábrahám unokája volt, a Kéturától való fiai vonaláról, akik elfoglalták Arábiát, és ott laktak, ahol Jób is. És így ez valóságos história, nem költött példabeszéd, amint vélekednek némely elmésségüket inkább, mint kegyességüket mutatni kívánó tudósok. Bizonyítja ezt az, hogy ami a valóságos históriákban meg szokott történni, az itt is megtalálható.[86] Erősíti ezt Ezék 14,14: *„Ha ama három férfiú lesz is a földön, Noé, Dániel és Jób, ők az ő igazságukkal csak a maguk lelkét szabadítják meg, azt mondja az Úr Isten.”* Noé és Dániel bizonyosan éltek, Jób is élt, akit velük egy sorba helyezett Isten Lelke. Minden kétségen kívül valóvá teszi Jakab apostol, midőn így szól: *„Jób tűrését hallottátok, és hogy milyen véget adott az Úr, láttátok.”* (Jak 5,11)

A személy állapota, melyben volt, amikor ezeket a beszédeket szólta. Ez a nagy és felettebb gazdag ember egy napon nemcsak minden gazdagságától, hanem tíz igen kedves gyermekétől is megfosztatván, egészen elborított keserűséggel, de Isten ellen mégsem lázadt. Nemsokára úgy megveretett fekélyekkel tetőtől talpig, hogy sehol nem volt testében épség. Cserepekkal volt kénytelen vakarni viszketeg testét. Szolgái, szolgálói elirtózván tőle s megutálván őt, eltávoztak mellőle. Felesége mint valami sátán angyala rátámadt, s vigasztalás helyett azt mondta neki: *„Mégis megtartod-é a te tökéletességedet? Mondj le a te istenfélelmedről, ha csak annyi haszna van annak, fulladj meg, ne kínlódj tovább!”*[87] Barátai eljönnek vigasztalására, de azok is megkétszerezik szomorúságát, mert azzal

vádolják, most veszik észre, hogy Jób minden kegyessége csak kétszínűség volt: mert Isten igaz Bíró, nem bünteti az ártatlant. Így látván Jób az emberek ítéleteit, hogy neki minden gyalázzal megrakva, rossz emlékezettel kell meghalnia, mintha ő egy *sceleratissimum caput*, 'elvetemült cégéres lator' volna, hogy láb alatt hever az erény, elnyomatott a kegyesség, nagy keservesen azt kezdi kívánni: Vajha valaki azt cselekedné, hogy az én beszédeim megíratnának, vaspennával örök emlékezetre kimetszethetnének, akkor igazságot szolgáltatna nekem a későbbi nemzetség, mert amikor olvasná, azt mondaná, hogy a *hit gyökere* volt abban, akinek beszédei ezek.

Vallástételét sírja márványkövére kívánta felmetszethetni örök emlékezetre: „*Én bizonyosan, jól tudom, hogy az én Goelem él.*” Goelnek nevezi azt, akibe veti reménységét. Kit kell ezen értenünk, kit értett Jób?

Goelnek nevezték az Ótestamentumban azt a vér szerinti rokont, aki tartozott megváltani az ő elszegényedett rokonát és annak örökségét (vö. 3Móz 25,25.48). Azt mondta Boáz Ruthnak: „*Megvallom, hogy goel vagyok, de van közelebbi goel nálamnál*”, az a vér szerinti rokon, akit illet a megváltás jussa (Ruth 3,12). [...] [A goel feladata volt az is,] hogy atyjafia kiontott véreért a gyilkoson bosszút álljon. [...] „*A megöletett embernek közeli vér szerinti atyjafia ölje meg azt a gyilkost, amikor rátalál.*” (4Móz 35,19)[88]

Már hogy Jób efféle goelhez ragaszkodott volna, annak semmi nyoma nincs Jób történetében. De még állapota körülményei sem engedték meg, hogy ilyen goelt értsen. Mit értett hát?

Azt a Goelt, [...] az atyáknak megígért Messiást, aki az idő teljességében megjelent Jézus Krisztus, a mi üdvösségünk Istene. [...] Ez már az a Goel, akihez Jób ragaszkodik utolsó veszedelmes állapotában, és akibe helyezi minden reménységét. Erről ezt a hármad adja elő:

1. Hogy ez a Goel az övé, „*én Goelem*”. Én, akit ti kétszínűnek, istentelennek, minden bűnös felett való nagy bűnösnek tartotok, akit Isten csodává tett mindenki elé, nemcsak azt tudom, hogy van Goel, hanem egyedül ahhoz ragaszkodom, s abban bízom. Mert ez a Goel nemcsak tiéd, te Elihu, te Bildád, te Sófár, Elifáz, hanem az *enyém is*, akitől szabadításomat várom. Akit megfogtam hitem magamhoz kapcsoló kezeivel, s nem bocsátom el soha; ő sem hagy el engem soha. Ez az, amit

mond az apostol: *„Ezeket is szenvedem, de nem szégyenlem, mert tudom, kinek hittem, és bizonyos vagyok benne, hogy ő az én nála letett kincsemet megtartja ama napra.”* (2Tim 1,12) [...]

2. Hogy ez [a Goel] él. Olyan az én Goelem, aki öröktől fogva örökké él, nem hal meg. Akinek élete van önmagában. *„Mert miképpen az Atyának élete van önmagában, akként adta a Fiúnak is, hogy élete legyen önmagában.”* (Jn 5,26) Ma is szokott így szólni, aki magánál erősebbtől elnyomatik: *„Él az Isten. Látja az Isten.”* Itt Jób midőn élni mondja őt, ellenébe teszi a maga *halandóságának* és *romlandóságának*, ilyen értelemben: Én már nemsokára a sok gyötrelmem miatt megemésztetvén porrá leszek, de az, aki az én szenvedéseimet jól látja, és engem annak idején a ti igaztalan vádolásoktól felszabadít, nem hal meg, hanem él az én szabadításomra. Megemlékezik a maga ígéreteiről, az én szenvedéseimről, mert szeretete irántam örökkévaló.

3. Hogy ő [Jób] ezt *bizonyosan tudja jól*. De honnan tudja, hiszen a természet nem tanítja a Goelben való üdvösséget, ő pedig, úgy látszik, nem élt Isten népe között, melyet Isten közelebből választott magának. [...] a Törvény kiadása előtt élt, mert azután az áldozatok rendje sok parancsolattal megszorított. [...] abban az időben Isten tisztelete nem volt úgy meghatározva, mint Mózes után. Ami meglátszik Melkisédek példájából is, aki kananeus volt, *Sálem* királya, és a magasságos Isten papjának is mondatik (1Móz 14,18.20). Hogy ő istenfélő s Isten kedves embere lett volna, arról nem hagy kétkedni az apostol (Zsid 7,1). Így Jethro, Mózes ipa, s Jób barátai sem látszanak Isten igaz ismeretén kívüli embereknek. Tudtak ezek, de tudott Jób [is] a megígért Messiásról, az ő Goeléről:

- Az atyák tanításaiból (*ex Catechesi Patriarcharum*). Azok a hosszú életű atyák megtanították gyermekeiket az Isten útjaira s az igaz tudományra, vallásra. Noé a maga fiait, unokáit, mások ismét a magukét, ki-ki a maga háza népét, úgy, hogy az ő házuk egyszerre volt templom és Isten útjaira tanító iskola. Ábrahámot így dicséri Isten: *„Mert tudom, hogy ő megparancsolja az ő fiainak és az ő háza népének őutána, hogy megőrizzék az Úrnak útját, és cselekedjenek igazságot.”* (1Móz 18,19) Ez a katekézis kétségkívül megvolt Jób atyjának házában is.[89] De ha nem lett volna, megtanulhatta

- a Szentlélek kijelentéséből. Mert azon Lélek, amely másoknak más alkalommal megjelentette, mint Bálámnak amazt: *„Származik csillag Jákóbból”* (4Móz 24,17),

és a prófétákat a jövődőlésre indította - „Mert nem ember akaratából származott régen a próféták prófétálása, hanem a Szentlélektől indítatván szóltak az Isten szent emberei” (2Pt 1,21) -, a sok szenvedéssel körülvelt Jóbnak is megjelentette. Akárhonnan tudta, tudom én is, hogy Jób jól tudta a Megváltóról való igaz tudományt.

II.

Lássuk már *Jób vallástételét* a feltámadásról és az utolsó ítéletről, melyet ezekben az igékben ad elő: „...*az Utolsó a poron felüláll. És minekutána az én bőrömet megemésztik ilyen módon, bizonynyal az én testemből meglátom az Istent. Akit én magam látok meg, és az én szemeim látják, nem idegenek; megemésztetnek bennem az én veséim*” a kívánság miatt. [...] Itt ezeket vegyük sorra:

1. Azt, ami az ítéletet megelőzi, a *feltámadást*, és hogy „*az Utolsó a poron felüláll*”.

Hogy miképpen kell érteni ezen igéket, abban a Szentírás-magyarázók között nincs egység. Ugyanis azok,

a) akik az ótestamentomi Írásokban a Messiás Úr Jézus Krisztust nem könnyen találják s nem is igen keresik, akik amaz 5. században élt tudatlan barát, Pelagius[90] nyomdokát követik, s a maguk jó cselekedeteiből akarnak megigazulni Isten előtt, ezeket úgy veszik, mintha Jób csak azt mondta volna: Tudom én, hogy él az Isten, és engem még helyreállít, előbbi boldog állapotomat visszaadja nekem. E szerint itt semmi emlékezet nincs a feltámadásról és az oda tartozó dolgokról. De ez az értelmezés itt nem állhat meg, ilyen okokból:

- Mert Jób sokkal nagyobb készüllettel és kívánsággal adja itt ezt elő, mintsem világi megújulandó állapotára tartozó dolgot, amikor így szól: „*Ó, vajha valaki azt cselekedhetné, hogy az én beszédeim megíratatnának!*”

- Mert halála után kívánja, hogy olvastassék ez a vallástétele a sírfeliratán, melyre, hogy megmaradjon, kívánja felmetszetni. Erre nem lett volna szükség, ha még ez életben remélte volna helyreállítását.

- Eléggé látszik a föntiekből, hogy ő e világi boldog állapotra régóta kétséggel tekintett. Azt nem remélte, annál inkább most, amikor a halál kapujához jutott,

azzal nem dicsekedhetett volna.

- Ellenkezőt tanítanak a következő versek is, amelyek Istennek mint igaz Bírónak az utolsó napon leendő meglátását adják elő. Azért

b) akik a Messiást az ótestamentomi Írásokban szorgalmasan keresik, és meg is találják, helyesebben magyarázzák Jób ezen szavait az utolsó ítélet és feltámadás napjára vonatkozóan, amikor ez az igaz Bíró e világ előtt mindenkinek ítéletet szolgáltat.

Az *Utolsón* hát kit kell értenünk? Ki az utolsó ítélet nagy napját,[91] ki az utolsó napon feltámadandó embert érti.[92] De ezen az *Utolsón* ugyanazt kell értenünk, akit a Goelen, a Messiást,[93] aki a porból feltámasztja az embert, amikor a halál a maga áristomából kibocsátja a hívek testét, s egészen eltöröltetik. Az pedig, ami a halál által elesett a porba, onnan feltámad, elevenséget vesz, s megszabadul. Ez az értelmezés tetszik,

- mert ez a titulus, *Utolsó*, a Messiásnak, azaz az Úr Jézus Krisztusnak megszokott titulusa, mellyel nevezi magát gyakorta a Szentírásban (Jel 1,8.11; 2,8 stb.) [...].

- mert a zsidók is ezt a titulust, *Goel Acharon*, 'utolsó szabadító' tartották a Messiás titulusának, ellenébe tévén Mózesnek, akit *Goel Rishon*, 'első szabadító'-nak hívtak [...].

- *Utolsónak* mondatik, mert Ő mindenkor velünk marad, még akkor is, midőn minden ellenség eltöröltetik, amikor a halál mindent megemészt. Neki a halálon is hatalma lesz, és a maga győzelmeit az ellen gyakorolja.

Mit [kell értenünk] a *poron*? [...] Értendő valósággal a *halál pora*, ez a romlandó test, amely a sok nyavalya által elromolván nemsokára porrá lesz, az Isten ama kijelentése szerint: Por vagy, és porrá kell lenned. Ezen a halál porán, halál által porrá vált testen mondja, hogy

felüláll a Goel. Hogyan? Hogy mint Szabadító (Goel) megszabadítsa a halál fogságából. „Addig kell neki uralkodni, mígnem minden ellenségét lába alá veti. És az utolsó ellenség is eltöröltetik, a halál.” (1Kor 15,25-26) A [„lába alá veti”] kifejezés az ellensége felett győzedelmeskedő képéből, látványából ered: Krisztus is így veti lába alá a halált, és a testet a porból, ahol a halál birodalmában hevert, feltámasztja nagy dicsőséggel.

2. Az a test támad fel, amely volt ez életben. *„Minekutána ilyen módon megemésztetik, bizonynal az én testemből meglátom az Istent.”* [...] Ez a rothadt test, amely most a fekélyek miatt széllyelfolyik, még megújul, és abból meglátom az Istent. Ezt az apostol így mondta: *„Elvettetik rothadandó, feltámasztatik rothadatlan test, elvettetik gyalázatos, feltámasztatik dicsőséges, elvettetik erőtelen, feltámasztatik hatalmas.”* (1Kor 15,42-43) Igen világos Jób ezen bizonyossága nemcsak a feltámadásról, hanem ugyanazon test feltámadásáról, amelyben él, midőn állítja, hogy abból a testéből, amelyben most nyomorog, látja meg [az Istent].

3. [...] Isten látása az Egekben magába foglalja Istennek tiszta és tökéletes ismeretét, amennyire ez a teremtményt megilleti. Itt tükör által látunk, ott pedig színről színre (1Kor 13,12). Isten ismerete, tudása tökéletes, a miénk is tökéletes lesz, amennyire a tökéletesség megilleti a teremtményt. [...]

4. Nagy kívánsággal kívánja ezt. *„Megemésztetnek bennem az én veséim”* a kívánság miatt. [...]

5. Bizonyos voltát a maga reménységének sok szóban adja elő, hogy hathatósabb legyen. *„Bizonynal az én testemből meglátom, én magam látom meg, az én szemeim, s nem idegenek.”* [...] Krisztus születése után sem szólt senki oly nyilvánvalóan a feltámadásról, mint Jób Krisztus születése előtt. Ezeket megmagyarázva és megértve tanuljuk meg:

A régi atyák, pátriárkák tudták, hitték a Messiás Úr Jézus Krisztus által való üdvösséget, a halálból való feltámadást és az örök életet. Ez meglátszik:

- Jób fontos és igen hathatós vallástételéből, aki annyira elnyomattatván a súlyos nyavalyák, mindenfelől rátódult szomorúságok, keserőségek és az ártalmas vigasztalók által, hogy semmi szabadulást nem remélt már ez életben, az élő és eljövendő Goelre, Megváltóra apellál, s azáltal az utolsó napon leendő feltámadásra, amikor az igazság neki kiszolgáltatik az egész világ szeme láttára, s akkor betelik kedve.

- sok szentírásbeli igehelyből, amelyeket különben soha nem lehetne jól megérteni és megmagyarázni. Mint amikor Zakariás Szentlélekkel betelve így prédikált: *„Áldott az Izráel Ura, Istene, hogy meglátogatta és megváltotta az ő népét, és felemelte az üdvösség szarvát minekünk, [...] amint szólt az ő szent prófétái által, akik elejétől fogva voltak, [...] hogy irgalmasságot cselekedjék a mi*

atyáinkkal, és megemlékeztek az ő szent fogadásáról, mellyel megesküdött a mi atyánknak, Ábrahámnak.” (Lk 1,68-73) Mi ez? Ígéretet tett hát Isten Ábrahámnak s más pátriárkáknak? Tudták ők, mit ígért Isten, különben haszontalan lett volna az.

Egy a Közbenjáró mind az Ó-, mind az Újtestamentomban, mert „Krisztus tegnap, ma és mindörökké ugyanaz” (Zsid 13,8). „Akinek kegyelme által tartattak meg a régi Atyák, mint mi is.” (Ap csel 15,11) „Minthogy más név nem is adatott Ég alatt, amely által lehetne megtartatni.” (Ap csel 4,12) Krisztus a világ teremtésétől fogva megöletett Báránynak mondatik, minthogy nemcsak meg volt ígérve az eljövetele, hanem az áldozatokban mint valami szakramentumokban [szentségekben] kiábrázoltatott mindaddig, amíg eljött. Te ma az úrvacsora szakramentumában való kenyérben és borban úgy szemléled Krisztust, mint aki nemcsak eljött, hanem teste megtöretett, vére kiontatott érted, akinek érdeméért várod bűnöd bocsánatát és üdvösségedet. A régiek az áldozatok vérében úgy nézték a megígért Messiást, mint aki eljön, és vérét őértük kiontja, hogy megtartassanak az üdvösségre. Azért mondja Filep Nátánáelnek: „Megtaláltuk, aki felől írt Mózes a Törvényben, és a próféták: a názáreti Jézust.” (Jn 1,46)

Mit keres hát a keresztyénségben az a sikertelen és vigasztalástól üres tudomány, amelyben az tanítatik, hogy Ádám, Éva, Ábrahám, Sára, Noé, Sém, Dávid s más régi pátriárka és az Ótestamentumban Krisztus eljövetele előtt élt ember a Krisztusban való váltságról, üdvösségről, őbenne való megigazulásról ígéretet nem vettek, s nem tudták. Nem így tanít Pál, aki Isten ama ígérését: „Tebenned, a te Magodban áldatnak meg a földnek minden nemzetségei” (1Móz 12,7; 22,18) egyenesen Krisztusra magyarázza: „Ábrahámnak pedig adattak ígéreteik, és az ő magvának. Nem mondja: magoknak, mint sokról, hanem mint egyről. És a te Magodnak, aki a Krisztus.” (Gal 3,16) Nem úgy látszik ama samáriai félpogány asszony szavából: „Tudom, hogy a Messiás eljön, aki mondatik Krisztusnak, az mindenekre megtanít minket.” (Jn 4,25) Nem, ama napkeleti nagy fejedelmi ember, Jób vallomásából: „Én jól tudom, hogy él az én Goelem.”

Ezekből jegyezzük meg a következőket:

A) Az igaz hitben megvan az Üdvözítő érdemébe vetett, bizonyosságon alapuló bizodalom. Nem elég itt tudni az embernek, hogy van váltság, van Megváltó, van üdvösség, van Üdvözítő, hanem szükséges, hogy azt magáénak tartsa. Jób sem csak a Goelre apellál, hanem a maga Goelére. Övé ez a Goel:

- Mert ezt megígérte neki az Atya mint kígyó fejét megrontó Megváltót, ördög hatalmát elvevő Üdvözítőt. [...]

- Mert az Isten akaratának ezer közül egy magyarázó angyala,[94] aki őerte előállt, és az Isten kegyelme felől megszólítván azt mondta: *„Szabadítsd meg őt, hogy ne haljon meg, találtam váltságdíjat!”* (Jób 33,23-24)

- Mert ezt ő igaz hitével megértette, elfogadta, és azt mondta: *„Megváltotta az én lelkemet, hogy meg ne haljak, hogy az én életem a világosságot nézhesse.”* (Jób 33,28) Ekképpen kiált fel Tamással: *„Én Uram, és én Istenem!”* (Jn 20,28)

B) *Az istenfélő embernek nagy vigasztalás a halálból való feltámadás, amely minden bizonnyal meglesz.* Példa ebben Jób, aki elnyomattatván mind a hamis vádak, mind a nyomorúságok terhe alatt, azzal az eggyel vigasztalta magát, hogy ő bizonyossággal tudja: az utolsó, véghetetlen erejű Goel a poron felüláll, a koporsó porából is előveszi őt, minekutána az ő bőre széjjelszakadozik, megemésztődik, elsenyved, s ezt oly bizonyossággal hitte, mintha immár szemeivel látta volna. Pál apostol is hányszor apellál *ama napra*, azaz a feltámadás és ítélet napjára: *„Tudom, kinek hittem, és bizonyos vagyok benne, hogy az én őnála letett kincsemet megtartja ama napra.”* (2Tim 1,12) *„...megad nekem ama napon”* (2Tim 4,8). Az a nap mindenkor szeme előtt van. Hogy lesz feltámadás, azt bizonyítja és megkívánja:

- Isten igazsága és szentsége. Mert sokan ez életben rosszakaróik s az istentelenek gonoszsága által elnyomattatnak [...]. Hányan vannak, akik ártatlanok lévén ártatlanságukba belehalnak, minden világi vigasztalás nélkül. Mások a gonoszságban élnek, s úgy is halnak meg, minden világi büntetés nélkül. [...]

- a példák, melyekben megmutatta Isten a régieknek, mint *Énokh* által, aki nemcsak hathatósan jövendölt erről, ezt mondván: *„Ímé eljön az Úr az ő sok ezer szentjeivel, hogy ítéletet tegyen mindenek ellen, és meggyőzze, akik azok közül istentelenek...”* (Jud 14-15), hanem Isten őt, hogy példa legyen, melyből mások jó reménységet vehessenek, magához vitte. *Illés* által, akit - miután Isten dicsőségéért sokat buzgólkodott Izráelben az időnek igen megveszett részében - Isten a mennyei örömbe testestől-lelkestől felvitt.

- Isten önmaga, aki így szól: *„Én vagyok a te atyádnak Istene, Ábrahám Istene, Izsák Istene, Jákób Istene.”* (2Móz 3,6) Ennek értelmét megmagyarázza ama

csalhatatlan Szentírást magyarázó Goel: „A halottak feltámadása felől nem olvastátok-é, amit Isten mondott néktek ily módon: Én vagyok Ábrahám Istene, Izsák Istene, és a Jákób Istene, Isten pedig nem holtaknak, hanem élőknak Istene.” (Mt 22,31-32) Mert az élők arra alkalmasak, hogy az Isten jótéteményével élhessenek mindenkor.

C) Azon test támad fel az utolsó napon, amely testben éltek az emberek ezen a világon a maguk valóságára nézve. Meglátszik ez

- Jób vallástételéből, aki hathatósan adja elő azt, hogy az én Goelem a por felett áll, melyről Isten ítélete az volt: „a por földdé lesz” (1Móz 3,19). Ennek a testnek széjjelhullt porocskáit egybegyűjti Isten és előszólítja. Miután széjjelrostikázik, elsenyved, férgek, bogarak, kígyók, békák megemésztik, földdé lesz, mégis, „ezen én testemből (mondja Jób) meglátom az Istent, ezek az én szemeim látják meg, nem más szemek”. Ezt bizonyítja

- a feltámadás természete is. Mert ami a föld porába elesett s beesett a halál által, az támad fel, ami nem esett el, az nem támadhat fel. Ha pediglen (amint szeretik állítani) nem *megújult*, hanem új test lesz a feltámadásban, az teremtés, és nem feltámasztás lesz, itt pedig feltámadásról, nem teremtésről szólunk.

- De Isten igazsága is azt kívánja, hogy aki vétkezett, az bűnhődjék, aki fáradozott, harcolt, szenvedett, az koronáztassék. Ha más test lesz a feltámadásban, [akkor] aki e világon nem harcolt, nem szenvedett, az viseli a dicsőség koronáját; amely test nem vétkezett, az szenved a pokol kínját. Ez pedig ellenkezik azzal, amit tanít az apostol: „Mindnyájan meg kell jelennünk a Krisztus ítélőszéke előtt, hogy ki-ki elvegye jutalmát annak, amint a testben cselekedett, ahhoz képest, amit cselekedett, jót vagy gonoszt.” (2Kor 5,10)

- Krisztus feltámadásának példája is azt mutatja, aki amely testben élt, járt, meghalt, abban támadt fel, abban lesz ítélő Bíró, és abban él a dicsőségben örökkön-örökké. Azért mondta a tanítványoknak feltámadása után: „Én magam vagyok.” (Lk 24,39). [...]

- A hívek állapota is azt kívánja, akiknek teste Krisztus titkos testévé lett és a Szentlélek templomává még e világon való éltükben (1Kor 3,16). Nem lehet, hogy azok mint már Krisztus tagjai a dicsőségből a jövőben is kimaradjanak.

Mit gondoltok hát, ti keresztyén sadduceusok, szabad vallást, vagy inkább

semmilyen vallást [nem] követő atheusok [ateisták], Istent, királyt, embereket megcsaló kétszínű emberek, heceboliások,[95] akik előtt a kegyesség, istentisztelet csak babona, külső váz, ceremónia; a feltámadás, örök élet, pokol, mennyország, Krisztus váltsága, megigazulás csak fabula; Isten, isteni gondviselés, minden érdem [...] csak szó - azt kérdem: Igaz-e, hogy ti most vagytok, éltek, volt atyátok, nagyatyátok, azoknak régi elődeik is éltek, ezt vagy amazt cselekedték? Ha igaz, akkor az is igaz, hogy ama rongyos, előttetek forgó nyomorult zsidók[96] élnek, volt atyjuk, nagyatyjuk, régi elődeik, élt Ábrahám, Noé, Dávid, Jób, Mózes; élt, meghalt és feltámadt Krisztus. Ha ez igaz, igaz lesz a Szentírás, Isten beszéde lesz az. Ha ez igaz, akkor igaz az is, hogy van Krisztus általi váltság, lesz feltámadás, ítéletnap, örök élet, pokol, mennyország. Ha ez igaz, az is igaz, hogy Isten megfizet nektek *a ti cselekedetetek szerint*, a régi sadduceusokkal, libertinusokkal, atheusokkal együtt, és a ti helyetek nem az utópia, a semmi lesz, hanem a veszedelmes pokol. Tehát ma, ha az Úr szavát halljátok, ne keményítsétek meg a szíveteket. Mert ha soha nem is hallottatok volna Szentírásról, soha több temetésen nem lettetek volna, mindazáltal ez a halotti tanítás és az elemzett hathatós szentírásbeli igehely bizonyosság lesz ellenetek az ítélet nagy napján a ti menthetetlenségetekre. Ne sántikáljatok hát kétfelé, hanem szolgáljátok a Jehovát. Míg a halál szele, mint valami porhalmokat, elfújna, addig térjete meg Istenhez. Ne holnap, hanem ma, ma legyen az a boldogságotok napja.

Ti pedig, Krisztus Jézus igazságához, az örökké élő Goel megváltásához ragaszkodó istenfélők, fordítsátok ezeket a ti vigasztalásotokra. Azt mondta régen Tertullianus: *„Resurrectio mortuorum est fiducia Christianorum.”* 'A feltámadásról szóló tudomány minden vigasztalás fundamentuma.' Hát a Goelbe vetett bizodalom? *A világi élet háborúiban hajókázók hitének vasmacskája.* Gondold el,

- hányféle hamis vád, gyalázat ér életedben? Az ördög ma is csak olyan szent és kegyes embereket kereső, mint régen volt. *Sátán* az ő neve, amely ellenséget jelent. *Diabolus* az ő neve, hamis vádolót, kálumniálót[97] tesz az. Amikor méltatlanul bánik veled a világ, az ördög, a gonosz emberek, mit tudsz mondani, ha nem hivatkozol Megváltódra? *Él az én Goelem*, aki az én szabadításomra mindenkor készen áll.

- hányféle nyavalya, erőtlenség, megnyilvánuló félszegség, vakság, süketség, csonkaság talál sokszor véletlenül, váratlanul? Felettébb megszoríthatna az

téged, de tudod, hogy a feltámadásban ép test lesz az, mert elvették a romlandó, rothadt, erőtlén, gyalázatos test, és feltámasztatik a rothadatlan, ép, hatalmas, dicsőséges test, amelynek meggondolásában teljes örömed lehet.

Fordítsuk ezeket a mi jóra serkentésünkre és a jó cselekedetek gyakorlására. Régen azt mondta Cirillus,[98] hogy a jövőendő életre való feltámadásnak tudománya olyan gyökér, amelyből mindenféle jó cselekedetek szoktak kisarjadni. Úgy éljünk azért mi is, mint akik tudjuk, hogy [...] a jutalomosztás napján a jutalomosztás helyére előállunk. Ez a világ a pályafutás helye, az ítélet napja a feltámadáskor a jutalomosztás ideje. A jövőendő élet az a drága paradicsomi kies kert, amelyben örökké gyönyörködve élünk, a Krisztus elégtétele és a mi onnan folyó jó cselekedeteink drága gyümölcseivel. Így lévén a dolog,

1. *Legyünk alázatosak.* Fel ne fuvalkodjunk sem a természet, sem a szerencse, sem pedig a kegyelem javaival. Mert az ember csak rakás föld, porhalom, melyet könnyen elfúj a halál szele. Te talán *bölcs* vagy, ékesen szóló, hogy amikor szólsz, mintha angyali nyelven szólnál, azt mondják neked: „Nem ember szava ez!” Melyre nézve sokat tulajdonítasz magadnak. Mi vagy? Egy porhalom, halálfészek, akit hamar elfújhat a halál szele. Talán te *szép* vagy, a természet sok kincsét költötte reád; olyan [vagy], hogy aki lát, forr a vére reád, s azzal kevélykedsz. Mi vagy te? A nyavalyák vendégfogadó háza, melybe újabb és újabb nyavalyák szállhatnak. Egy pokolvar, egy tályog, egy himlő elveheti minden szépségedet, a halál pedig, mint egy porhalmot, majd széjjelfújhat téged. Talán te *hatalmas* vagy, hogy amikor másra tekintesz, rettegnek tőled, amikor szólsz, mintha mennykövet hullatnál szádból, aki hallja, haja felborzad, megháborodik. Mi vagy te? Porhalom, megszáradandó fű, veszendő virág. A földi fejedelem is, mihelyt lelke kimegy, csak halál lúgjában szapult hamu, nincs abban szabadítóerő, elvesz minden gondolata (Zsolt 146,3-4).
2. *Legyünk a kegyesség követői.* Isteni félelem, isteni félelem, drága jószág, hívek öröksége. A kegyesség mindenre hasznos, melynek megjutalmazására mind ez életben, mind a következő életben ígért van. Józanon, igazán és szentül éljünk e jelenvaló világban. Kérjük mindennap az Istent alázatos szívvel, hogy minket a maga kegyelmében megtartsa arra a napra.
3. *Legyünk a tisztaság követői.* Kössünk, mint Jób, szövetséget a

szemeinkkel. Kerüljük a szem kívánságait. Négy dolog van, amelyek, ha szorgalmasan nem vigyázunk rá, a szem által a szívbe hatolnak, s nagy veszedelmünkre lesznek: 1. A bujaság, amely fertelmes gyehenna. 2. A fösvenység, amely bálványimádás. 3. A kevélység, amely az ördög iskolája. 4. Az irigység, amely szívben hordott pokol. Ezeket ki kell zárunk szemeinkből, mivel közülük csak egy is kizárhat az Isten országából. Nincs ott helye a tisztátalannak, azok követik a Barányt, akik ruháikat meg nem fertőztették.

4. *Legyünk békességtűrők*, akármely kedvetlenségeinkben is. Miért békételenkednénk mi, akik tudjuk, hogy mindenkor él a mi Goelünk, s készen áll a mi megtartásunkra. Tudjuk, hogy ha elnyomatik is a mi igazságunk, fényre derül annak idején, nem hal meg az igazság mivelünk. *„Az Égben van a mi bizonyosságunk s a mi dolgunk tudója”* (Jób 16,19), aki annak idején ítéletet szolgáltat, s bizonyosan megtart minket az örök boldogságra. [...] Ámen.

Jegyzetek

[1] Lásd Magos István: *„Továbbra is reformálódjatok!” Reformáció Magyarországon - századról századra*, Bp., Spalding Alapítvány, 2017, 13-37.

[2] Vitaindító műve, a *Dubia de initiis transcendentalis idealismi Kantiani* (1791) nemrég jelent meg magyarul: *Kétségek a kanti transzcendentális idealizmus alapvetésével kapcsolatban*, ford. Guba Ágoston, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Filozófiai Intézet - Gondolat Kiadó, 2017.

[3] Rozgonyi József: *Drágalátos részekből öszve-állított Ditsósság Koronája [...]*, Pest, Tattner Mátyás, 1797, 4-5.

[4] Uo., 27.

[5] Ap csel 22,3; vö. 5,34-42.

[6] *Magyar Athenas, avagy az Erdélyben és Magyar-országban élt tudós embereknek, nevezetesebben a' kik valami, világ eleibe botosított irások*

*által esméretesekké lettek, 's jo emlékezeteket fen-hagyták Historiájok, mellyet sok esztendők alatt, nem kevés szorgalmatossággal egybeszededegetett, és az mostan élőknek, 's ez-után következendőknek tanulságokra, 's jora-valo fel-serkentésekre közönségessé tett F[első]ts[ernátoni] Bod Péter. A' M[agyar]Igeni Ekklésiában a' Kristus Szolgája, [Szeben, Sárdi Sámuel], 1766 [1767] (a továbbiakban: *Magyar Athenas*), 50-51., 309. (A mű szereplőinek nevét az eredeti írásmód szerint idézzük.)*

[7] Bod Péter: *Szent Hilárius*, kiad., bev., jegyz. Hargittay Emil, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987, 162. (Magyar ritkaságok).

[8] Bod Péter: *Magyar Athenas. Válogatott művek*, Bp., Magvető, vál., s. a. r. Torda István, 1982 (a továbbiakban: *Válogatott művek*), 13.

[9] E vonatkozásban bővebben lásd az erről az időszakokról szóló újabb tanulmányokat: Veres László: *Bod Péter olthévízi élete és szolgálata (1743-1749)*; Gudor Kund Botond: *Bod Péter magyarigeni szolgálata (1749-1769)*, in *Egyház, társadalom és művelődés Bod Péter (1712-1769) korában. A nagyenyedi és magyarigeni „Bod Péter háromszáz éve” konferencia (2012. május 2-3.) tanulmánykötete*, szerk. Gudor Botond-Kurucz György-Sepsi Enikő, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem-L'Harmattan Kiadó, 2012, 142-173. (Károli könyvek).

[10] *Néhai Méltóságos Grof Bethleni Bethlen Kata Aszszony Ö Nagysága Világi Életének 's bóldog meg-oszlattatásának versekbe foglaltatása, részlet. Megjelent a Bethlen Kata-halotti beszéd függelékeként: Tiszta, fényes drága bíbor, Mellyet amaz áldott emlékezetü M. Izraelbeli Nagy Anya néhai Méltóságos Grof Bethlen Bethlen Kata Aszszony Ö Nagysága virágzó idejében a' M. Grof Haller László Urnak, az után a' Mélt. R. Sz. B. Grof Urnak Széki Teleki Josef Urnak szerelmes Házas társa, egész életében ugyan, de kivált szép hirrel nével tündöklő Özvegységében, magának meg-szerzett és Isten kegyelme által felöltözött. Mellyről midön meg-hidegedett teste a' Fagarasi Templomban földbe takaritatnék, a' maga rendelése szerint a' Fogarasi Templomban az oda gyülekezett sokaság előtt tanubizonyiságot tett. És életének folyását 's bóldog meg-oszlatását versekbe foglalván Jó Pátrónájához való háladatosságának megbizonyítására ki-bocsátott: Bod Péter Tanuló Deák korában az idvezült Aszszony Alumnusa, az után egy néhány esztendőig Udvari Papja; mostan pedig a' M. Égeni Ekklésiában a' Kristus Szolgája, Kolozsvár, Páldi István, 1762; vö: Markos András: Bod Péter és Árva Bethlen Kata, Református*

Szemle, 1969/5-6., 339-357.

[11] Bod Péter *Önéletírása*, in *Válogatott művek*, 34.

[12] Döbrentei Gábor: *Hírek Bod Péter felől*, *Erdélyi Muzéum*, 1817/VII., 178.; Sámuel Aladár: *Felsőcsernátoni Bod Péter élete és művei*, Bp., Hornyánszky Viktor, 1899, 31. (A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság kiadványai).

[13] Gudor Kund Botond: *Bod Péter (1712-1769), a történetíró*, Barót, Tortoma Könyvkiadó, 2018, 170. (Erdélyi egyháztörténeti könyvek, 3.).

[14] „Én tudtam, hogy a Hivatalt Istentől kell várni...” - írta gróf Teleki Lászlónak 1749. november 19-én (Kelemen Lajos: *Bod Péter levelei*, *Erdélyi Múzeum*, 1907/24., 201.).

[15] *Válogatott művek*, 40.

[16] *Magyar Athenas*, 295.

[17] Lásd Veres László említett tanulmányát, amely Nagy Géza megállapításaként idézi ezt: in *Egyház, társadalom és művelődés ...*, i. m., 155.

[18] *Szent Judas Lebbeus Apostol Levelének rövid Tanításokban foglalt Magyarázata. Mellyet Az egyszer igaz Hittel meg-ajjándékozott Hiveknek a' Hitben való megerősítetésekre, a' Hitért meg-kivántató tusakodásra való serkentetésekre és a' sok nyomorúságok között való vígasztalásokra. Az Istennel pedig nem gondoló bűnben élő bűnösöknek rettentetésekre, meg-térítettetésekre 's Istenhez való vezéreltetésekre el-mondott 's mostan közönségessé tett Bod Péter, eddig a' Hévízi Reformáta Eklésiában 's M. Udvarban már pedig a' M. Igeni Sz. Gyülekezetben a' Kristus Szolgája, Szeben, Sárdi Sámuel, 1749, 36-38., 58., 155-165.*

[19] *Smirnai Szent Polikárpus, Avagy, Sok keserves háborúságok között magok Hivataljokat Keresztyéni Szorgalmatossággal Kegyesen viselő Erdélyi Réformátus Püspököknek Historiájok: Mellyet, Ez Keresztyénségben vég-szegelet, sokszor Tatár égette, Török hammazta Országnak szennyes kö-porai közzül egybe-szededetett F. Tsernátoni Bod Péter, A' M. Igeni Ekklsiában a' Kristus' Szolgája, [Nagyenyed], [Kis György], 1766, [Bevezető].*

[20] *Magyar Athenas*, 357.

[21] Lásd D. Nagy Gyula prédikációját Magyarigenben, Bod Péter halála 200. évfordulóján: „Álljatok meg a hitben.” Bod Péter emlékünnepén Magyarigenben, 1969. október 9-én (1Kor 16,13), *Református Szemle*, 1969/5-6., 335-338.

[22] *Magyar Athenas*, bevezető.

[23] *Szent Judas Lebbeus...*, i. m.

[24] *A' Szent Bibliának Históriája, Mellyben, Az Istennek Ó és Új Testámentomi Szent Beszédének Megirattatása, annak mind ez ideig tsudálatos megtartatása; különböző nyelvekre, azok között a magyar nyelvre való fordíttatása, és azokon való kinyomtatása, röviden előadatik*, Szeben, 1748, Elöljáró Beszéd.

[25] Gróf Mikó Imre: *Bod Péter élete és munkái*, Pest, Emich Gusztáv, 1862, 31-32.

[26] Uo., 71.

[27] Lásd pl. a *Smirnai Szent Polikárpus* címlapját (vagy címlapszövegét a 19. jegyzetben), és Ráday Gedeonnal folytatott levelezését: Kiss Áron: Bod Péter levelei Ráday Gedeonhoz könyvgyűjtési ügyekben, *Magyar Könyvszemle*, 1882/5-6., 257-263.

[28] Debreceni Ember főművéről van szó: *Historiae ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania...*, kiad. Fridrich Adolph Lampe, 1728. magyarul: *A magyarországi és erdélyi református egyház története*, ford. Botos Péter, Sárospatak, A Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2009.

[29] *Magyar Athenas*, 52. Egy újabb tanulmány pozitívabb figuraként láttatja ifj. Burius Jánost: testvérével, Dániellel együtt apjuk - id. Burius János (1667-1712), a historia litteraria (irodalomtörténet) evangélikus művelője, Bod Péter egyik előde - kezdeményezésének folytatóiként. Lásd Tarnai Andor: *A magyarországi irodalomtörténet-írás megindulása*, in Uó.: *Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről*, szerk. Kecskeméti Gábor, Bp., Universitas Könyvkiadó, 2004, 44-58. (Historia Litteraria, 16.).

[30] *Kösziklán épült Ház ostroma*. Kocsi Csergő Bálint latin munkája után fordította Felső-Csernátoni Bod Péter, kiad. Szilágyi Sándor, Lipcse, Köhler K. F., 1866, 5.

[31] Uo., 9-10.

[32] Lásd Markos András: *Árva Bethlen Kata ajándékkönyvei, Könyvtári Szemle, 1972/1., 23-29.*; vö. Ilkei Ildikó elfogult írásával: *Bethlen Kata térítése*, in: *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban. A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszéke által szervezett nemzetközi konferencia előadásai 2006. május 24-27., Kolozsvár, szerk. Balázs Mihály-Gábor Csilla, Egyetemi Műhely Kiadó - Bolyai Társaság, Kolozsvár, 2007, 367-371.*

[33] „...az Isten az én időmben utat nyitott közülük csodálatosan sokaknak a megtérésére minden emberi erő és okosság nélkül, minthogy az Isten nem is szorult az emberek bölcsességére. [...] Ebben pedig emberi erő nem volt; mert azzal a szemtelen hazug ördög sem vádolhat, hogy valakiket arra erővel kényszerítettem volna, vagy evégre valakit terheltem volna. Hanem mikor eszembe vettem azt, hogy az aratásnak ura, a Szentlélek munkásokat kíván, s maga is munkálkodik, arra nékem is szorgalmas gondom volt, hogy Isten beszéde közöttük hirdettessék, amely jó alkalom lett sokak megvilágosíttatására.” Bethlen Kata *Önéletírása*, 137. szakasz, lásd még: 138-139., 200. szakasz, in *Magyar emlékirók 16-18. század, vál., szöv.gond., jegyz. Bitskey István, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982, 764-765., 845-848. (Magyar remekírók).*

[34] Lásd Mt 7,12.

[35] *Szent Irás' Értelmére vezérlő magyar Leksikon, mellyben a' Szent Irásban elő-forduló példázolások (typusok) és ábrázolások, (emblemák) lelki értelmek szerint rövideden kivilágosittatnak, sok dolgok a' 'sido 's görög régiségekből ki-magyaráztatnak: És így a' Szent Irást Isteni-félelemmel érteni kívánó Kegyes Olvasók Jó Szándékjokban fel-segittetnek*, Bod Péter, a' Hévízi Reformáta Eklésiában és M. Udvarban, a' Kristus' Évangéliomának méltatlan Sáfára által, Kolozsvár, 1746, [18-20].

[36] *Néhai Méltóságos Grof Bethleni Bethlen Kata Aszszony...*, részlet. (Pauláról bővebben a *Smirnai Szent Polikárpus Ajánló levelében* szól.)

[37] Lásd Veres László említett tanulmányát, in *Egyház, társadalom és művelődés...*, i. m., 143., 151.

[38] Lásd Kénosi Tózsér János-Uzoni Fosztó István: *Az Erdélyi Unitárius Egyház története*, I., ford. Márkos Albert, bev. Balázs Mihály, s. a. r.

Hoffmann Gizella, Kovács Sándor, Molnár B. Lehel, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2005 (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai, 4/1.); vö. Veres László tanulmányával (lásd az előző jegyzet hivatkozását!); Gudor Kund Botond: *Bod Péter (1712-1769), a történetíró*, i. m., 214-215., 478. (Uzoni kéziratos feljegyzéseinek lelőhelye).

[39] Lásd pl. Torda István utószavát a *Válogatott művek végén*, i. m., 489-501.; Gyenis Vilmos tanulmányát: *Bod Péter és Hermányi Dienes József (Ismeretlen vitájuk a valóságábrázolásról)*, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1970/5-6., 703-712., melynek állításait cáfolja S. Sárdi Margit: *Püspökeletrajzok és Bod Péter emberábrázolása*, in *Bod Péter, a historia litteraria művelője. Tanulmányok*, szerk. Tüskés Gábor, mts. Csörsz Rumen István, Hegedűs Béla, Bp., Universitas Kiadó, 2004, 71-84. (Historia Litteraria, 15).

[40] Tarnai Andor: *Bod Péter*, in Uő.: *Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről*, i. m., 132.; Bellágh Rózsa megállapítása is ez: „Bod a vallási tolerancia híve volt.” (*Bod Péter önéletírása, egy erdélyi tudós életpálya*, in *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban...*, i. m., 293.)

[41] *Smirnai Szent Polikárpus...*, i. m., uo.

[42] „...az ördögnek ennél nagyobb eszköze a reformáció megakadályozására nem volt” - írja Dávid Ferencről, az erdélyi unitárius egyház alapítójáról: *Kösziklán épült Ház ostroma...*, i. m., 153.

[43] Gudor Kund Botond: *Bod Péter történelemszemlélete és a románok történelme*, in *Bod Péter, a historia litteraria művelője...*, i. m., 110.

[44] A 17. századi állapotokról ezt írja: „Az unitárius vallás Erdélyben az ország törvénye szerint szabadságban volt, s az egész század alatt üldözést nem érzett.” A 18. századi változásokról pedig ezt: „...sokképpen vallásszabadságukban megháborítottak. Kolozsváron templomuk, iskolájuk, eklézsiái jövedelmük, professzori házaik, tipográfiájuk, könyveik stb. az 1716. esztendőben erővel elvették, úgy más helyeken is, ahol arra út és mód lehetett; az országban való tisztségekből is már kihagyattak, s naponként alább-alább száll állapotuk.” (*Az Isten vitézkedő Anyaszentegyháza állapotjának, és Világ kezdetétől fogva a jelen való időig sokféle változásinak rövid Históriaja, melly az Isten Magyar Népeinek hasznára egyben szedegettetett, és a' dolgok nagyobb meg*

világosíttatásáért, a' Világ négy fő Mappáival ki adattatott, Bazel, Im-Hof Rodolf János és fia, 1760, 509., 533-534.)

[45] Tarnai Andor: *Bod Péter*, in *Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről*, i. m., 134.

[46] Így magyarázta műve címválasztását egyik levelében: „*Athenásban laktak régen a bölcs emberek, akik Görögországban nevezetesek voltak. Egybehívtam én is, akik Magyarországon és Erdélyben voltak, hogy csináljanak egy Athenást s láttassanak meg a magyar földön...*” (Kelemen Lajos: *Bod Péter levelei*, i. m., 389.) A 2. szócikk szerint „*Abaris*” is „*Követségbe küldetett hazájából Görögországba, Athénásba, ahol az akkor igen elhíresedett bölcsekkel társalkodott.*” (I. m., 2.)

[47] Lásd Bessenyei György: *Programírások, vitairatok, elmélkedések*, s. a. r. Bíró Ferenc, Argumentum-Akadémiai, Bp., 2007, 287-363.

[48] *Magyar Athenas*, 221., 234.

[49] *Az Isten vitézkező Anyaszentegyháza...*, i. m., 6-8.

[50] Egy korábbi munkánkban erre már rámutattunk: Toldy Ferenc levele Tárkányi Béla Józsefhez, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2017/4., 532-537.; *Sola Scriptura*, 2017/4., 20-28.

[51] Toldy Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története a legrégebb időkől a jelenkorig rövid előadásban*, Pest, Athenaeum, MDCCCLXXII³, 112.

[52] Gróf Mikó Imre: *Bod Péter élete és munkái*, i. m., 96.

[53] Uo., 90-99.

[54] Salamon József: Felső Csernátoni Bod Péter rövid életrajza, *Erdélyi Prédikátori Tár*, 1833/2., Kolozsvár, Barra Gábor, XII.

[55] Szabó Dezső: A magyar protestánsizmus problémája, *Nyugat*, 1913/II., 120. Egy mai írás is „kihaltnak”, „kihalófélben lévőknek” mondja a Bod típusú prédikátorokat. Lásd Ladányi Sándor: *Bod Péter egyházi jellegű művei*, in *Bod Péter írásaiból, írásairól*, szerk. Ugrin Gáborné, Bp., Püski Kiadó, 2000, 80.

[56] Lásd Hermányi Dienes József: *Püspökök élete*, in Uő.: *Szép prózai munkái*, s. a. r. S. Sárdi Margit, Bp., Akadémiai-Balassi, 1992 (Régi

Magyar Prózai Emlékek, 9.)

[57] Bővebben lásd Gróf Mikó Imre: *Bod Péter élete és munkái*, i. m., 58-60.

[58] S. Sárdi Margit: *Püspökéletrajzok és Bod Péter emberábrázolása*, in *Bod Péter, a historia litteraria művelője...*, i. m., 79-80.

[59] *Szent Judas Lebbeus...*, i. m., 150-151.

[60] Fogaras, 1740 [1750]. június 12., in Kelemen Lajos: *Bod Péter levelei*, i. m., 205.

[61] *Válogatott művek*, 46-48.

[62] Bellágh Rózsa: *Bod Péter önéletírása, egy erdélyi tudós életpálya*, in *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban...*, i. m., 294.

[63] Toldy Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története...*, i. m., 111-112.

[64] Erről szóló dilemmájáról a *Magyar Athenas*, illetve egyetemes egyháztörténete bevezetőjében is találunk eligazítást: *Az Isten vitézkedő Anyaszentegyháza...*, i. m., 8-10.

[65] Sámuel Aladár: *Felsőcsernátoni Bod Péter élete és művei*, i. m., 158-161.

[66] Döbrentei Gábor: *Hírek Bod Péter felől*, i. m., 180.

[67] Rácz Béla: *Két évszázad a magyar református igehirdetés történetéből (1711-1914)*, Gyula, 1931, 58.

[68] Gudor Kund Botond: *Bod Péter (1712-1769), a történetíró*, i. m., 359. (lásd a halotti beszédekről szóló teljes fejezetet is: 356-366.).

[69] Bod halotti beszéde szerint: „Kívánt volna talán még kivált kedves édes hajadon leányáért élni, másfelől a Krisztushoz költözni. Ahová el is költözött világi életének XLVIII., édes férjével való lakásának XXXII. esztendejében.” Ladányi Sándor egy cikkében azt írja, „igen fiatalon, 38 éves korában” halt meg, pedig az *Új Magyar Irodalmi Lexikon* (1994; 2000) szócikkében még (helyesen) maga is 48 évre, 1716-1764 közé tette életidejét. Vö. L. S.: *Bod Péter és Ráday I. Gedeon*, in *Bod Péter, a historia litteraria művelője...*, i. m., 141.

[70] Lásd a 39. jegyzetet! Vö. Bethlen Kata *Önéletírása*, s. a. r., előszó,

jegyz. Sükösd Mihály, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1963, 363. (Magyar századok).

[71] *Magyar Athenas*, 10-11.

[72] Petróczi Éva: „*Babuk*”, de nem „*pispök*”. *Bod Péter és a magyar puritanizmus*, in *Bod Péter, a historia litteraria művelője...*, i. m., 93.

[73] Könyvtárában több magyar Biblia-kiadás és a latin Vulgata mellett görög és héber nyelvű Bibliája is volt. Báró Radvánszky Béla: *Bod Péter könyvtárának jegyzéke*, *Magyar Könyvszemle*, 1884/1., 69., 77.

[74] A mű teljes címe: *Örökké élő és az Halál porán feljű álló Goel. Avagy a' Halandoságnak és Romlandoságnak sokféle terhei közzül Istenének látását ohajtó és a' Fel-támadás által örök életre meg-újulását váró Jobnak az örökké élő Goel Ur Jé'sus Krisztusban vetett bizodalmáról Rövid Halotti Tanítás*. Mellyet amaz áldott emlékezetű, igaz Hittel, élő Reménységgel ékeskedő Méltóságos Gróf Rádai Ester Ur Aszszonynak, a' Mélt. Romai Sz. Birodalombéli Gróf Széki Teleki László Urnak, a' Királyi Felség, Hazáját szerető, hasznos tanátsu, Tanáts Ur Hívének, Arany Koltsos Komornyikjának, és Fő Pohárnokjának, az Erdélyi Reformáta Eklésiák és Oskolák Fő Kurátoroknak, Szerelmes Házas Társának, Világi Élete kedves Párjának, el-romlott Teste el-takarittatásának alkalmatosságával a' Gernyeszegi Templomban meg-keseredett Szível elmondott Sz. Iván Havának XVII. Napján MDCCLXIV-dik eszt. Felső Tsernátoni Bod Péter, Kolozsvár, Páldi István, 1766. Bod prédikációja a többi halotti beszéddel együtt jelent meg: Málnási Lászlónak, Bethlen Kata utolsó udvari papjának Szebenben elhangzott halotti beszédével, illetve a Gernyeszegen elmondott további két prédikációval: Deáki Filep Sámuel és Incze István művével. (A szöveget szükség szerint modernizáltuk, tagolását egyszerűsítettük, tartalmi változtatás nélkül. A dőltsel jelölt részek Bod Péter kiemelései.)

[75] Ezt az adatot Bod kétségkívül a sokáig Alexandriai Philónnak (i. e. 13-i. sz. 54), a zsidó teológia és filozófia első nagy alakjának tulajdonított, valójában ismeretlen, később Pseudo-Philónnak elnevezett ókori szerző *Liber Antiquitatum Biblicarum* ('Bibliai régiségek könyve') c., nyomtatásban először 1527-ben, Philón művei közt megjelent, a középkorban népszerű, előbb a kanonikus, majd az apokrif iratok közé sorolt műből veszi, nem pedig Philón valamelyik Ábrahám-tanulmányából (*Peri apoikiasz*, latinul *De migratione Abrahami*, 'Ábrahám vándorlásairól'; *Peri Abraam*, lat. *De Abrahamo*, 'Ábrahámról'). A Pseudo-

Philon-szöveg színesíti ugyanis az Ábrahám-történetet a feliratos téglák kiégetésének megtagadásával, s ennek következményeként a Dániel-történet (Dn 3. fej.) sémája szerint a tüzes kemencével és az abból való szabadulással. A szakirodalom azt állítja, hogy a 18. századra feledésbe merült az irat, ám Bod e művének utalásából arra következtethetünk, hogy nagyon is ismerték: nem látta szükségét itt még egy rövid forrásmegjelölésnek sem. Vö. Fröhlich Ida: *Bibliai legendák a hellénisztikus zsidó történetírásban. Pseudo-Philon latin nyelvű történeti műve. Kézirat gyanánt*, Bp., ELTE, 1973, 7-8., 103-109. (Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Ókori Történeti tanszékeinek kiadványai, 6.); *Világirodalmi lexikon*.

[76] Molnár János költő, katolikus szerzetes néhány évvel korábban, 1760-ban megjelent híres műve (amelyet Bod is említ a *Magyar Athenasban*) illusztrációt is közöl Szemiramisz függőkertjéről, amely inkább egy lépcsős, stabil épülethez hasonlított, semmint valamiféle hihetetlen, „levegőben függő” létesítményhez. „Az egész épület téglából rakott erős bolthajtásokon függött, [...] alattuk s közöttük mindenfelől sokféle úri szállások, és szellőző paloták elférnének...” Bővebben lásd: Molnár Jánosnak Jesus Társasága szerzetes papjának *A' Régi Jeles Épületekről Kilentz Könyvei*, Negyedik könyv, VIII. rész: *A' függő kertekről*, Nagyszombat, az Akadémiai Betűkkel, MDCCLX, 228-236.

[77] Adomány(levél).

[78] Johannes Michael Brutus (1517-1592) humanista történetíró, Báthory István „parancsolatjára” - Bonfini műve folytatásaként - megírta Magyarország és Erdély történetét. Báthoryról álnéven közölt életrajzot. (Bod szócikkét róla lásd: *Magyar Athenas*, 348.)

[79] Ambrosius Simigianus, vagy Somogyi Ambrus (1564-1637) Somogy megyei származású erdélyi humanista történetíró. Magyarország és Erdély történetéről írt művében Erdély „átkáról és fáklyájáról”, Báthory Zsigmondról (is) saját élményei, illetve értesülései alapján írt.

[80] Szamosközy István (1565-70 k.-1612?) már Bocskai előtt is az erdélyi fejedelmek historikusa volt; Bocskai Istvánt a hadjárataiba is elkísérte (*Magyar Athenas*, 281-282.).

[81] Johannes Bocatius (1569-1621) költő, politikus, történetíró, 1618-tól volt Bethlen Gábor „ordinarius historicus”. Bod részletesen ír róla a *Magyar Athenasban* (47-48.).

[82] Bojti Veres Gáspár (1590 k.-1640 k.) 1623-tól volt Bethlen Gábor udvari történetírója. A *Magyar Athenas* szerint a fejedelem néha „titkos követségekbe” is elküldte, azaz diplomáciai feladatokkal is megbízta (i. m., 46). Bethlenről írt műve szintén önálló alkotás, hiteles okmányok alapján.

[83] A kihagyott előző mondatban Bod antik szerzők: Hérodotosz, Xenophón és Plutarkhosz műveiből is hozott (bizonytalan) példákat.

[84] Vö. Jób 1,8.

[85] Bod Péter itt Gottfried Kohlreif (1676-1750) német evangélikus teológus *Chronologia Sacra* c., vitákat is kavart műve megállapítását ismerteti (Hamburg, 1724). A Biblia-kiadásokról szóló munkájában pontosan megjelöli a forrást: VI. fej., 187. lap - lásd: *A' Szent Bibliának Históriája...*, i. m., 37. Bodnak saját példánya volt a műből - lásd Báró Radvánszky Béla: *Bod Péter könyvtárának jegyzéke*, i. m., 74.

[86] Említett Biblia-történeti művében Bod 5 ismervet sorol fel, amelyek megléte bizonyítja, illetve hiányuk cáfolja valamely történet hitelességét - lásd: *A' Szent Bibliának Históriája...*, i. m., 36-37.

[87] Jób 2,9. A dőlttel Bod által kiemelt szakasz megegyezik Komáromi Csipkés György Biblia-fordításának szövegével.

[88] A Jób utáni időket illetően hozzátehetjük: Istent mint Izráel szabadítóját az egyiptomi rabszolgaságból, illetve a babiloni fogságból ugyancsak a *goél* 'megváltó' szóval jelölik az ószövetségi iratok (2Móz 6,6; 15,13; Zsolt 74,2; 77,16; Ésa 49,7 stb.; Ésa 41,14; 43,14; 54,5; 59,20 stb.).

[89] Ezt a gondolatot szinte szó szerint megtaláljuk egyik korai művében is, lásd: *Szent Judas Lebbeus...*, i. m.: *Elől-Járó Beszéd a' Kegyes Életet élni kíváno Olvasóhoz*.

[90] Pelagius Brito vagy Britannicus (Britannia, 360 k.-Egyiptom, 431) brit teológus. Az első szerző a brit szigeteken születettek közül, akinek az írásai fennmaradtak. Rómában tanult, „aszketikus életmódja és Pál apostol leveleit magyarázó előadásai nagy hatással voltak a római keresztény előkelőkre”. Tanai miatt később Augustinus és Hieronymus is támadta, majd eretneknek bélyegezték, híveit is üldözték (*Világirodalmi lexikon*).

[91] A katolikus Káldi György Biblia-fordítása (1626) pl. ezt az

értelmezést követi: „Mert tudom, hogy az én Megváltóm él, és az utolsó napon a földből fel-támadok.”

[92] A protestáns fordítás - a Vizsolyi Biblia (1590) és a Szenci Molnár Albert által kiadott javított szöveg (Hanau Bibliája, 1608; Oppenheimeri Biblia, 1612) - így adja vissza: „Én is jól tudom, hogy az én megváltóm él, és hogy az utolsó *ember* a földből feltámad.” Lényegét tekintve a Váradi Biblia (1660-61) sem tér el ettől: „És én tudom, hogy az én megváltóm él: és hogy az utolsó *ember* a földből feltámad.” (Az igehely második felének utalása a dőlttel szedett fordítói kiegészítés nélkül a Megváltó [’utolsó szabadító’] majdani győzelme és feltámadása bizonyosságaként is értelmezhető lenne.)

[93] Így értelmezte Komáromi Csipkés György is, bizonyára az ő fordítása, a „Debreceni Biblia” (1685; megj. 1719) szövege tetszett legjobban Bod Péternek: „Mivel én tudom: az én Megváltóm élő, és hogy az utolsó a poron fellyül megáll.” Komáromi Csipkés fordítását és a mű megjelenésének körülményeit, majd elkobzását Bod hosszan tárgyalja *A’ Szent Bibliának Históriaja...* c. művében; több idézett igehely egyezik e halotti beszédében is a Komáromi-szöveggel, amelyből Bodnak szintén saját példánya volt (vö. Báró Radvánszky Béla, i. m., 69., 77.).

[94] Vö. Jób 33,23.

[95] Hecebolius követői. Hecebolius 4. századi konstantinápolyi szónok neve a 16-17. században köznevesült, s a véleményüket folyton változtatókra alkalmazták.

[96] Más korabeli forrásokban is találkozunk a rongyos, nyomorult zsidó képével, pl. Kazinczy Ferenc levelezésében, melynek egyik történetét e lap hasábjain már idéztük, lásd Magos István: *„Továbbra is reformálódjatok!”...*, i. m., 168. Másrészt Bod Péter *Szent Hiláriusában* is azt olvassuk, hogy ritka „a régi vén zsidó gazdagság nélkül” (i. m., 94.). Tulajdonképpen erre is példa a Kazinczy-történet.

[97] A latin *calumnia* - melyből a „kálumniálót” képezték -, ahogy Bod is mondja: ’hamis vád’-at, illetve ’ármánykodás’-t, ’hamislelkűség’-et stb. jelent. Minden olyan eljárásra vonatkozik, amely a tények szándékos és rosszakaratú mellőzésével és ferdítésével, hazugsággal és ámitással más megkárosítani, nagy bajba keverni igyekszik.

[98] Cirill (Szaloniki, 827?-Róma, 869) görög szerzetes, hittérítő.

Bátyjával, Metóddal együtt a szláv írásbeliség megteremtője. Pannóniában is folytatott hittérítő tevékenységet. Jelentősek imái és vitairatai, valamint evangéliumfordításához írt verses előszava, amelyben felszólítja a szláv népet, hogy „hallgassák az igét a saját nyelvükön” (*Világirodalmi lexikon*).